SLUŽBA BOŽJA

LITURGIJSKO - PASTORALNI LIST

GODINA XII MAKARSKA 1972. BROJ 3

FRANE MIHANOVIĆ

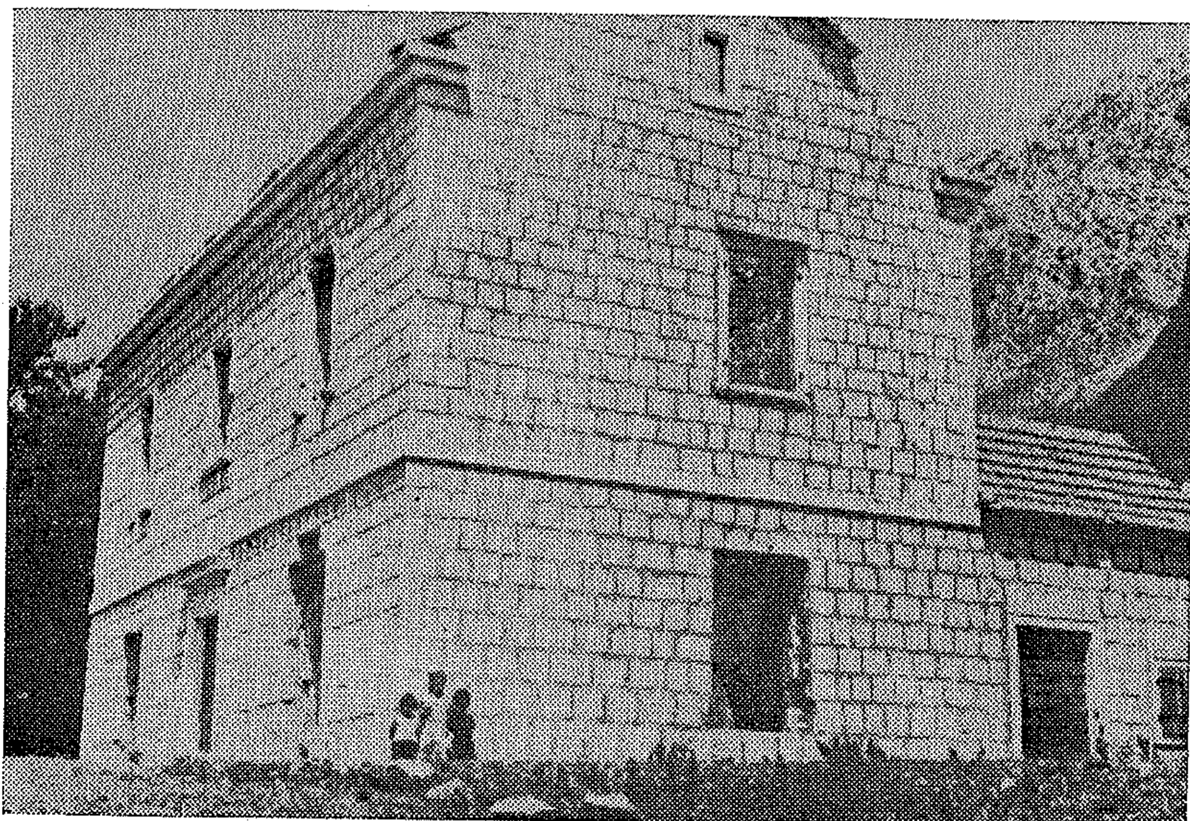
Naše poslijeratno crkveno graditeljstvo

RAZDOBLJE IZMEĐU GODINE 1945—1960.

Na području crkvene građevinske djelatnosti u splitsko-makarskoj nadbiskupiji u poratnom periodu, sve do godine 1960. nema se ništa osobito zabilježiti.

Vladala je stagnacija uvjetovana različitim uzrocima. Sva građevinska djelatnost bila je svedena na pokrivanje i adaptaciju u ratu popaljenih župskih kuća. Ali, i to je bio rad od osobite važnosti, posebno karakterističan za naše poratne prilike.

Istina, u tom razdoblju, sagrađena je nova župska kuća na **Žeževici** (Omiški dekanat) godine 1946. i u **Srijanima** (Poljički dekanat) godine 1955., dok je u **Svinišću** (Omiški dekanat) rekonstruirano svetište župske crkve Gospinog Uznese-

GATA: ZIDINE ZAPALJENE (1. 10. 1942.) ŽUPSKE KUĆE

nja godine 1954. Ta tri naša poslijeratna, da ih tako nazovemo, građevinska prvijenca znače odveć malo, a da bi mogla dati neko osobito obilježje neposrednom poratnom vremenu.

Kraj rata je za sobom ostavio teška materijalna razaranja. On je donio i nove društvene promjene. Tim promjenama posebno je bila zahvaćena Crkva u čitavom svom biću. U svemu tome trebalo se snaći, prilagoditi. I to razdoblje ispitivanja novoga životnog prostora na kojemu se Crkva našla, kao i ekonomska nesigurnost koju je to vrijeme sa sobom nosilo, ostavilo je traga i na području crkvene građevinske djelatnosti. Trebalo je najprije doći k sebi, postati polako svijestan svojih mogućnosti i snaga, i onda se tek ohrabriti mišlju na izgradnju.

S druge strane je i sam narod bio zauzet svojim životnim i upravo najživotnijim brigama. Ratni je vihor brojne domove pretvorio u zgarišta. Iz tih zgarišta morali su sami vjernici izvući sebe, osigurati krov nad glavom, omogućiti sebi život. Mnogi su počinjali ispočetka. Naravno, ta je obnova iscrpljivala našeg čovjeka.

I upravo s obzirom na tu materijalnu iscrpljenost našeg čovjeka, nitko se nije usuđivao ni pomišljati na ozbiljnije (dakako u našim razmjerima) građevinske zahvate sakralnog karaktera, iako je za njih bilo otvorenih potreba. Bilo je dakako i drugih poteškoća.

RAZDOBLJE IZMEĐU GODINE 1960—1971.

Iako se u pravcu vremenskog obilježavanja crkvenog graditeljstva ne može postaviti neka oštra granica, godina 1960. postaje prekretnicom.

Tom se godinom građevinska sakralna djelatnost počinje buditi, da bi u drugoj polovici prošlog desetljeća došla do vrlo snažnog zamaha, a svoj vrhunac dosegla, nadamo se u izgradnji Pastoralnog centra s crkvom Svetog Petra na Bol-Plokitama u Splitu. Niču nove crkve, kapelice, župske kuće, vjeronaučne dvorane, restauriraju se stare crkve i župske kuće.

Uzroke tako živoj građevinskoj djelatnosti nije teško pronaći. Tu je prije svega liberalniji odnos državnih upravnih vlasti u vezi s izdavanjem lokacija i građevinskih dozvola. Najveći doprinos oživljavanju građevinske djelatnosti pružili

su mnogi župnici svojom angažiranošću, koja se često, s obzirom na poteškoće, činila podvigom. Kod toga je bio prisutan i vjerski interes vjernika, te njihova moralna i materijalna potpora u ostvarivanju građevinskih planova određene župske zajednice.

I II. Vatikanski sabor potakao je novim liturgijskim propisima, posebno zahtjevom o postavljanju oltara prema puku, unutrašnje uređenje crkvenog prostora (svetište). To je u mnogim crkvama, gdje je to stručno učinjeno, pridonijelo čišćenju svetišta od nepotrebnih i neukusnih nanosa prošlosti.

Pristizala je novčana pomoć i iz inozemstva, osobito zauzimanjem nadbiskupa dr Frane Franića. Mnogi su dobročinitelji zauvijek ostali anonimni, ali valja naglasiti, da je njihovim velikodušnim doprinosom crkveno graditeljstvo kod nas sve više dobivalo na snazi i poletu.

Naravno, u jednom ovakovom prikazu nije moguće obuhvatiti sve što je učinjeno. Ne namjeravam govoriti o gradnji i adaptaciji velikog broja župskih kuća i drugih pomoćnih objekata vjerskog značenja. Osvrnut ću se kritički samo na gradnju novih i preuređenje starih crkava. Crkve naime. pa i one najskromnije, nose u sebi graditeljske osobitosti jednog razdoblja. One su vidljivo i opipljivo svjedočanstvo samoprijegora i vjere jednog naraštaja, kao i dokaz njegovih graditeljskih, umjetničkih i liturgijskih izražajnih mogućnosti i ostvarenja. Posebno ću se zadržati na onim sakralnim objektima, koji po svojim građevinskim i stilskim rješenjima nešto znače i nešto nam govore o suvremenom sakralnom izrazu.

Ne smijemo smetnuti s uma, da crkveno graditeljstvo, i ne samo ono, piše povijest graditeljstva jednog kraja ili naroda. Tako je makar bilo do sada.

U proteklom desetgodišnjem razdoblju dosta se gradilo, dograđivalo, pregrađivalo i preuređivalo. Mnogo je toga još i u planu. Već i to, što se gradi, dobro je. Mnogo je toga i učinjeno dobro, ponešto je od toga moglo biti bolje, a nešto i ne valja.

I zato je o čitavoj toj djelatnosti dobro i potrebno nešto reći i s obzirom na budućnost, pa makar neka ostvarenja samo registrirali kao gole činjenice. Moramo na neki način ostaviti za budućnost tragove naših preokupacija, nastojanja, težnja, uspjeha, pa i neuspjeha. Ali nije dovoljno samo reći, nego se o predmetu i kritički izraziti. A kritički se odnositi

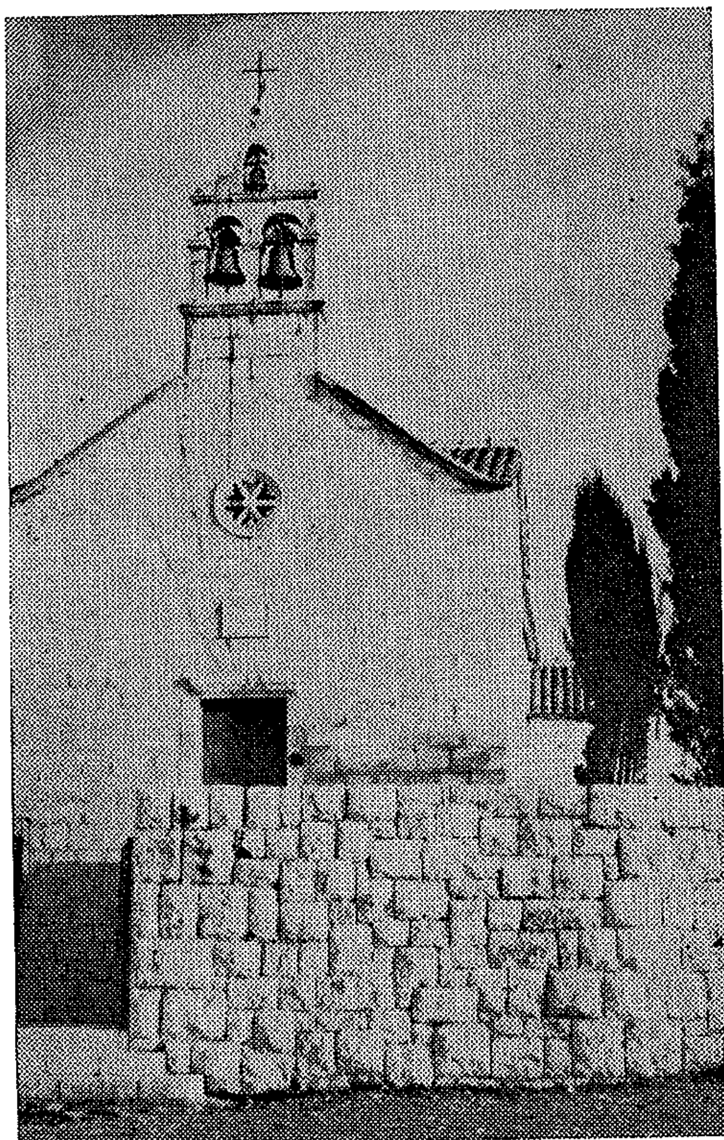
prema jednom građevinskom ostvarenju nipošto ne znači zanijekati mu vrijednost ili svaku vrijednost. Dapače, ono što je vrijedno kritike, znači da nešto i valja. Narodna mudrost kaže: Dobrom konju sto mana, a rđavom jedna — tj. ne valja. I sam projekt je već vrijednost, a njegova realizacija, dakako, još je veća vrijednost. Već time što objekt postoji, i bez obzira na njegove eventualne tehničke i estetske nedostatke, po sebi je dobra stvar.

Kritika pak ne znači ništa drugo nego traženje što boljih i savršenijih rješenja. U tom aspektu iskazana i primljena, ona može mnogo pridonijeti da ljudsko ostvarenje bude, koliko je to moguće, što funkcionalnije, ljepše i dotjeranije. Kritika vuče naprijed, ona potiče, pozitivno usmjeruje ljudske djelatnosti na svim područjima, pa tako i na građevinskom.

Pregradnje i dogradnje

PODGRAĐE (Poljički dekanat)

U Podgrađu je godine 1958. lađa vrlo stare župske crkve Gospinog Uznesenja s elementima slabo izražene gotike produžena za šest metara. Nacrt za produženje dao je ing. Ante Barač iz Splita, a radove je vodio i radio skupa s narodom župnik Ivan Sladojević. Budući da je produžetak rađen iz kamena i da su na njemu zadržane stilske karakteristike objekta, novo se dobro uskladilo sa starim. Unutrašnjost crkve također je obnovljena i očišćena od svih suvišnih i često neukusnih nanosa prošlosti. Ipak bi se moglo primjetiti, da nije bilo potrebno onako kričavom crvenom bojom naglašavati križeve (još k tomu kamene) posvete crkve. Crkva je namještena i novim drvenim klupama. Oltar prema puku još nije postavljen.

PODGRAĐE: REKONSTRUIRANA ŽUPSKA CRKVA

MAKARSKA

Poslije teškog potresa od 7. siječnja 1962. temeljito je restaurirana katedralna crkva Svetog Marka, koja je tom prilikom bila ozbiljnije oštećena. Smatram, da je restauriranje crkve u svakom pogledu uspjelo. U središtu svetišta postavljen je prema puku bogat kameni oltar po formi i veličini, koji, kao i prostor oko njega, pruža divne mogućnosti za odvijanje liturgijskih obreda.

Podignut je i novi kor iznad ulaza u crkvu. Dograđena je i kapela za Presveti sakramenat desno od svetišta (istok). Obnovljen je i čitav crkveni namještaj.

Radove na obnovi crkve vodio je župnik Srećko Bezić. Novčana sredstva, uz priloge domaćeg puka, stizala su uglavnom i na račun potresa od Charitas internationalis iz Rima, o čemu svjedoči u crkvi postavljena ploča, kao znak zahvalnosti za tu pomoć.

VID (Neretvanski dekanat)

Gradnju velike trobrodne kamene crkve Gospe od snijega započeo je godine 1935. župnik Serafin Puratić. Godine 1938. gradnju zidova nastavio je župnik Vinko Buble. Nakon toga, s obzirom na ratne i poratne prilike, dolazi do zastoja u gradnji, dok nije poslije rata župnik Ante Vojnović dozidao kolone, a župnik Mate Selak 12. travnja 1961. pokrio crkvu. Prva misa je u crkvi rečena na Duhove godine 1961. Kasnije je Selak nastavio radove na vanjskom i unutarnjem uređenju. Svetište s oltarom prema puku potpuno je uređeno i popločano mramorom. Djeluje decentno i bogato. Za svetohranište postavljeno iza oltara i to opet na malom oltaru, ne bi se moglo reći da djeluje usklađeno s prostorom svetišta, osobito s obzirom na metalne niklovane predmete na njemu i u njemu. Smatram da se unutrašnjost svetohraništa nije trebala na taj način naglašavati.

Također i izvanjska neproporcionalnost linija građevine (visina je, s obzirom na dimenzije dužine i širine, trebala biti veća) ponešto smeta oku, ali ne i funkciji unutrašnjeg prostora, pa se ta neproporcionalnost iznutra i ne osjeća.

Kako je to dosta velik objekt, njegova gradnja i uređenje iziskivalo je golemog truda i novčanih sredstava od članova te župske zajednice koja broji 1.350 žitelja. Sve su to oni izdržali hrabro, pa im treba na tako velikom samoprijegoru

odati priznanje. Trud i napor im se isplatio, pa mjesto Vid ima danas lijepu i prostranu župsku crkvu, na kojoj bi i mnoge veće župe mogle pozavidjeti.

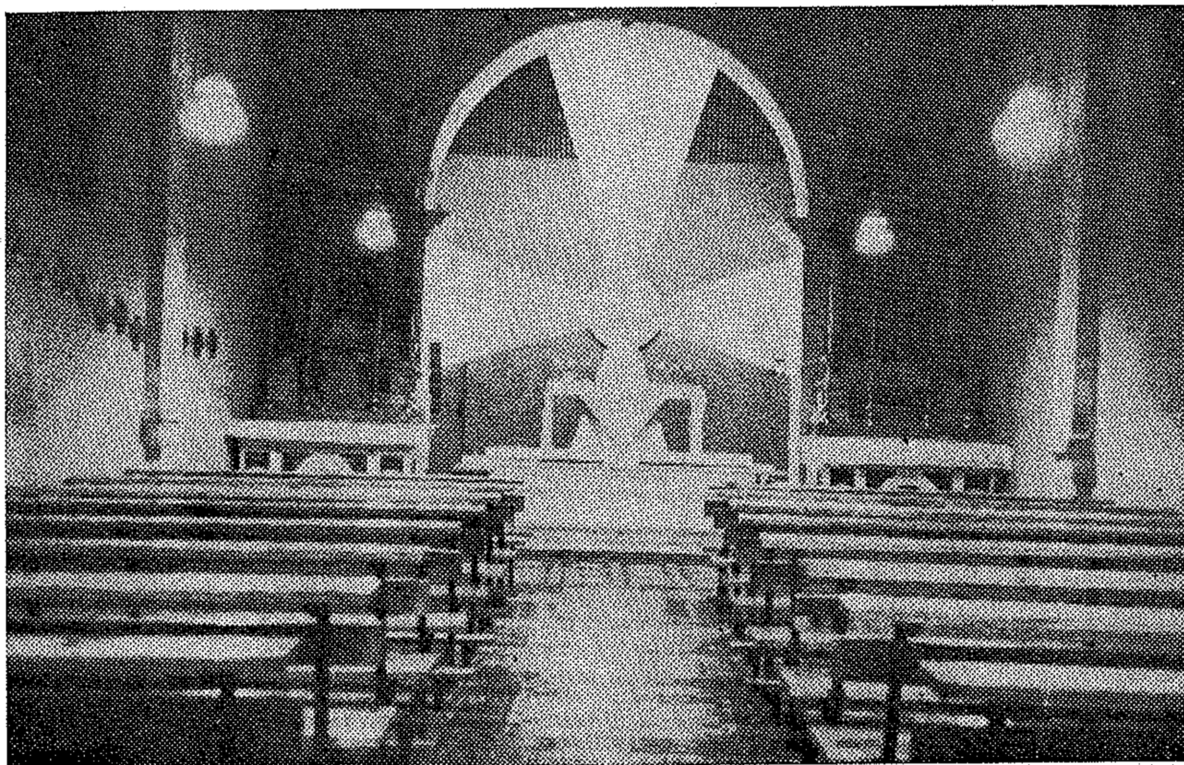
Crkvu je posvetio nadbiskup dr Frane Franić 1. svibnja, godine 1965.

ARŽANO (Imotski dekanat)

I u župskoj crkvi Svih Svetih u Aržanu, koja je u II. svjetskom ratu bila spaljena i kasnije temeljito obnovljena, oltar je okrenut prema puku. Posvetu oltara obavio je 25. veljače 1965. nadbiskup dr Frane Franić. Objekt ima vrlo skladne i proporcionalne dimenzije, pa se unutarnji prostor ugodno doima. Zidovi su obloženi jednim dijelom mramorom. Šteta je što vlaga, zbog slabo projektiranog i izvedenog krova, kvari tako lijepu ponutricu. I radovi na podizanju zvonika su u tijeku (ako u međuvremenu nije već podignut). Zvonik izrasta iz pročelja crkve, a o njegovoj gradnji vodi brigu župnik Ivan Bilić, dok se za unutrašnje uređenje brinuo bivši župnik Jozo Marendić.

GATA (Poljički dekanat)

Stara župska crkva Svetog Ciprijana iz godine 1620. dobrano je izmijenila svoj izgled. 27. studenoga, godine 1966. nadbiskup dr Frane Franić posvetio je novi oltar prema puku

GATA: UNUTRAŠNJOST REKONSTRUIRANE ŽUPSKE CRKVE

u produženom i proširenom svetištu. U rekonstruiranom dijelu građevine dobila se i velika sakristija, koja je ujedno, makar za sada, i učionica za vjeronauk. Unutrašnjost je crkve uz novi namještaj i prozore te novi kor s kaskadama potpuno obnovljena. Iako postoje neki tehnički nedostaci, općenito se smatra umjetničko i liturgijsko rješenje prostora vrlo uspjelim i idejno čistim. Osobito prostor svetišta, skupa s oltarnom menzom i svetohraništem iza nje na zidu u obliku velike hostije od bijelog kamena i vrataŝcima od tučenog bakra, djeluje jednostavno i lijepo. Novi elementi su se dobro povezali sa starim. Čini se, kao da je istovremeno raslo iz zajedničkog temelja.

Cijelim prostorom dominira veliki bijeli križ, kojega krakovi izlaze iz samog svetohraništa. I tako postavljen oltar postaje središte »kojemu se«, kako traži Koncil, »sama od sebe obraća pažnja cijelog zbora vjernika.«

U poslu oko rekonstrukcije crkve naročito se zauzimao ing. Vladislav Ljolje iz Omiša, a radove je vodio župnik Frane Mihanović.

BISKO (Cetinski dekanat)

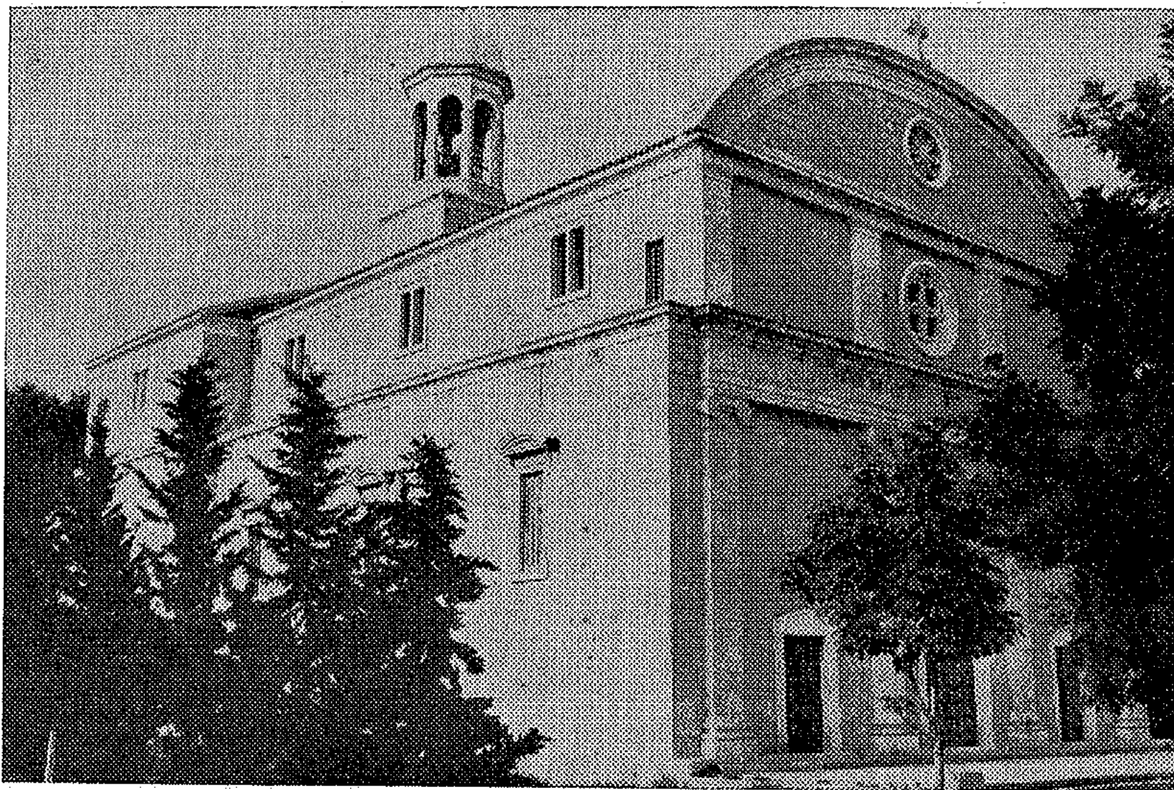
Župnik Luka Vuco, skupa s narodom Biska, izvršio je rekonstrukciju svetišta župske crkve Svetog Mateja. Ono je prošireno i produženo. Uz svetište je sagrađena i sakristija. Radovi na rekonstrukciji započeti su godine 1968, a završeni 1970. Da bi se novi dio što skladnije povezao sa starim (lađom), pregradnja je izvršena iz kamena. Oltar je postavljen prema puku, ali još uvijek kao provizorij. Mramorni retabl starog oltara povučen je i smješten uz pozadinski zid u svetištu.

Treba spomenuti, da je i svetište filijalne crkve Svetog Luke u Liski preuređeno, oltar postavljen prema puku i sagrađena nova sakristija.

KAŠTEL STARI (Trogirski dekanat)

Gradnja nove župske crkve Gospe od Ružarija u Kaštel Starome ima svoju stogodišnju povijest. Započeta je godine 1871. Desetke godina zidovi su stršili i »strpljivo« čekali krov. Koliko je god nedostajalo novčanih sredstava, toliko su se opet ljudi bojali upustiti u izgradnju objekta tako velikih dimenzija. Crkva je ipak sada pod krovom, što je svakako vrlo vrijedan uspjeh za župsku zajednicu Kaštel Staroga.

Crkva je trobrodna građevina s vrlo prostranim svetištem. Ima i galerije iznad pobočnih lađa kao i prostrani kor iznad ulaza. Svojom površinom od 880 m^2 spada među najveće crkve u Nadbiskupiji.

KAŠTEL STARI: DANAŠNJA ŽUPSKA CRKVA

U radovima su sudjelovale i studentske grupe iz Italije, sjemeništarci iz Riminija i zagrebački studenti.

I unutrašnje uređenje je privedeno kraju. Postavljen je, pomalo pomaknut iz svetišta prema lađi, i veliki kameni oltar. On s obzirom na svoju poziciju dominira prostorom i u nekim svojim detaljima nosi u sebi stilska svojstva građevine. Rješenje za svetohranište još nije pronađeno. Smatram da je to i najosjetljivije pitanje. Tlo je prekriveno mramorom, pa to čitavom prostoru daje naročit dojam i ljepotu.

Radove na dogradnji crkve vodili su župnici Frane Bego i kasnije Mate Selak. Posvetu crkve obavio je nadbiskup dr Frane Franić 29. kolovoza 1971.

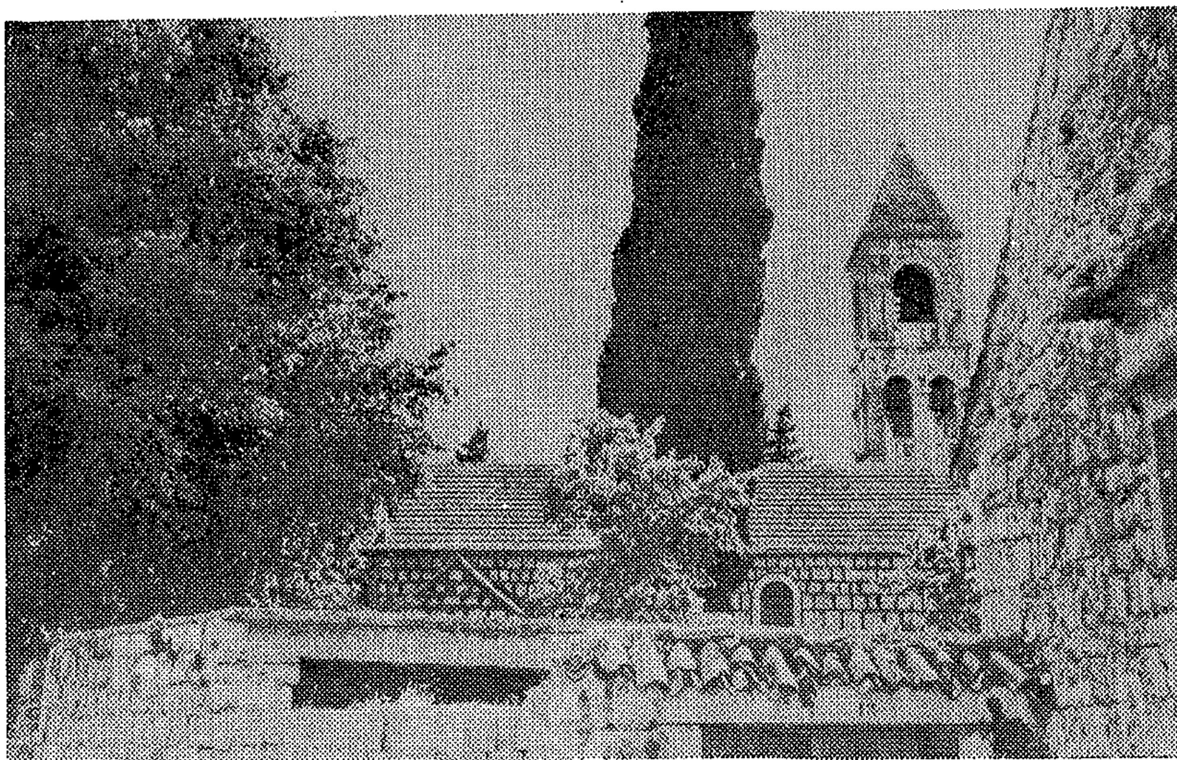
Između dva svjetska rata župnik Frane Ivasović podigao je lijep kameni zvonik.

SRINJINE (Poljički dekanat)

Stara župska crkva Male Gospe bila je pretijesna za župu od 860 duša. Svetište je srušeno, pa je crkva na toj poziciji produžena i proširena, tako da je danas njezin tlocrt u obliku križa. Napor i uložena novčana sredstva, koja je osiguravala župska zajednica, urodili su plodom. Oni danas imaju dovoljno prostora za svoje vjerske potrebe, prostora, koji se i u liturgijskom smislu dade vrlo lijepo urediti.

Ako se uređenje bude odvijalo da udovolji estetske norme sakralnog graditeljstva, onda to može postati vrlo skladan prostor. U crkvi danas ima predmeta i nekih rasvjetnih tijela, koja ne bi smjela steći pravo boravka u njoj, a da joj ne pokvare izgled. Uređenje prezbiterija s oltarom i svetohraništem trebalo bi svakako dati izgledu crkve osnovni ton. Zbog toga oblicima svetohraništa i oltara treba posvetiti posebnu brigu i pažnju. Naročito je potrebno izbjeći prenatrpanost svetišta. Dobro nam je poznato kako su izgledala (a još i danas ima takvih) neka svetišta po našim crkvama. Puna su raznovrsnih predmeta, slika, križeva i instrumenata za bogoslužje povješanih uz oltar i po zidovima, upravo kao dućanski izlog pun stvari što se nude na prodaju.

Stari drveni kor je srušen i podignut je novi betonski. Postavljeno je i šest prozora. To su vrijedne umjetničke vitraže u boji s likovima svetaca. Vitraže je montiralo poduzeće »Staklo« iz Zagreba.

SRINJINE: REKONSTRUIRANA ŽUPSKA CRKVA

Po vanjskom izgledu se gotovo ne bi moglo primjetiti da je izvršena pregradnja crkve. Nova kamena fasada je dobro prilagođena izgledu starog zida. Čini se da bi fasada izgledala još bolje, da nije tehnika fuga isticana crnom bojom. Odveć su naglašene.

Radove na rekonstrukciji crkve vodio je i vodi župnik Ivan Vrdoljak.

* * *

S ovim prikazom nije iscrpljen sav broj župa, koje su u posljednje vrijeme, s obzirom na propis postavljanja oltara prema puku, preuredile svetište. Tako je u župskoj crkvi Presvetog Srca Isusova u **Vinišću** (Trogirski dekanat), u župskoj crkvi Svetog Martina u **Vranjicu** (Solinski dekanat) kao i u župskoj crkvi Svete Ane u **imotskim Poljicima** postavljen stalni kameni oltar prema puku. Poznato mi je, da je i u **Otrić-Strugama** (Biokovski dekanat) restaurirana župska crkva Svetog Nikole pod vodstvom župnika Ćire Burića. Tu župu, kao i neke druge, nisam dospio obići, pa je tako izostao i prikaz o učinjenom poslu.

Zvonici

Župnik Špiro Vuković s radnim narodom **Dugopolja** dogradio je godine 1958. dva kamena zvonika na njihovoj velikoj župskoj crkvi Svetog Mihovila. Time je dugopoljska »katedrala« sagrađena iz kamena neposredno prije II. svjetskog rata, poprimila svoj konačni vanjski izgled. Unutrašnje uređenje crkve nastavlja se pod vodstvom župnika Pavla Vukovića.

U **Grohotama** (otok Šolta) podignut je godine 1958. zalaganjem župnika Joze Jurića kameni zvonik visok 30 m. Novčana sredstva za izgradnju zvonika stizala su od šoltanskih iseljenika u SAD, a radnu snagu su dali vjernici Grohota.

Uz pročelje župske crkve Male Gospe u **Grabovcu** (Imotski dekanat) sagrađen je iz temelja novi kameni zvonik pod vodstvom župnika Petra Tadinca. U **Donjim Brelima** (Makarski dekanat) je započeti kameni zvonik od župnika Ante Šoljanića na crkvi svetog Stjepana prvomučenika nastavio podizati i dovršio župnik Jozo Bebić.

Svi spomenuti zvonici izvedeni su u klasičnom stilu.

U **Studencima** (Imotski dekanat) podignut je zvonik iz cementa. I **Gradac** n/m (Makarski dekanat) dobio je nov zvonik. Svakako je potrebno spomenuti i lijepi 30 m visoki kameni zvonik u **Kaštel Sućurcu** (Solinski dekanat), koji je godine 1962. podignut zalaganjem župnika Jerka Barišića.

Župa **Sitno Donje** (Poljički dekanat) vrši pripreme za gradnju kamenog zvonika. Zvonik će prema projektu biti sagrađen iznad sakristije župske crkve Presvetog Trojstva, koja je sagrađena godine 1908, pa će tako tvoriti skladnu cjelinu s lijepom kamenom građevinom.

Privremeni oltari

Da bi se udovoljilo zahtjevima II. Vatikanskog sabora, oltar prema puku je u mnogim crkvama riješen kao provizorij. Sve je to, dakako privremeno, dok se ne donese i ostvari konačno rješenje. Uglavnom su svi ti privremeni oltari izvedeni iz drva. U nekim je crkvama i takve provizorije trebalo postaviti s više estetskog osjećaja za prostor i poštivanje starih graditeljskih i likovnih vrijednosti.

Ovdje ću uzeti kao primjer uređenje kapele **Centralnog bogoslovnog sjemeništa u Splitu.** Oltarna menza u svetištu postavljena je na sedam stiliziranih stupova. Čitava šuma. Očito se vidi da su stupovi i po svome broju i po rasporedu sami sebi svrha. Stječe se dojam, kako se sa stupovima nije imalo kuda, pa su postavljeni pod menzu oltara da ne bi na drugom mjestu smetali.

I svećenički sedes (tri stolice) u svetištu kapelice CBS odveć je naglašen i oblikom i bojom. Tako sedes, koji bi trebao biti gotovo neuočljiv, dominira prostorom, a time i čovjekovu ulogu u tom prostoru previše ističe. Takvo rješenje sedesa pomalo podsjeća na kakav vladalački prijesto. Ne samo to. Takav sedes s crnim okvirom i ljubičastom prevlakom djeluje neestetski. Sedes je trebalo izraditi iz hrastovine od kojega je izrađen sav namještaj u svetištu i kapelici. U tom slučaju bi se dobila posve druga, ljepša i skladnija slika čitava prostora.

I u susjedstvu kapelice CBS, u kapelici **Nadbiskupskog sjemeništa,** rješenje svetohraništa ne može estetski zadovoljiti. Ono je smješteno na zid iza oltara. Centralna točka čitave kompozicije je kalež, iznad kojeg je hostija. Sve je to izrađeno iz mjedi. To bi se još i moglo prihvatiti, iako je kalež s hostijom odveć kruto školski riješen. Međutim, da bi se postigao što bolji »ugođaj« iz središta (kalež-hostija) pružaju se kraci izvedeni iz raznobojnog mramora. Time je estetskom izgledu kompozicije zadan najteži udarac. Kad se već autor kompozicije odlučio na zrake, trebalo ih je izvesti u jednoj boji (najbolje u bijelom kamenu) i dati im što veću mogućnost širenja. Ovako čitava kompozicija djeluje tvrdo, neinventivno i estetski siromašno.

Ni slika Navještenja ,koja je izrađena godine 1970. u mozaiku, nije mogla spasiti međusobni likovni suodnos pojedinih djelova. Slika nije srasla s prostorom, pa sve skupa podsjeća na slabo rješenje prezbiterijalnog prostora u nekoj seoskoj crkvi. Šarenilo i ništa drugo.

To posebno naglašavam s razloga, što u jednoj i drugoj kapelici svakodnevno borave svećenički kandidati, koji će danas-sutra biti angažirani na uređenju crkava diljem Nadbiskupije. Imajući u vidu iznesene primjedbe pitamo se, da li će njihov estetski osjećaj biti pravilno razvijen. To je već razlog, da se prostor zavodskih kapelica što funkcionalnije uredi i predmeti u njemu što estetskije oblikuju. Sve to pripada u okvire odgoja za lijepo. Takav odgoj pripada i u školski odgoj.

U Sinju, u znamenitom svetištu Gospe sinjske, naišao sam pak na izvrsno rješenje provizornog oltara prema puku. On je složen iz željeznih kvadratnih elemenata (3x3 cm) s križem u sredini. Postavljen je pred glavnim oltarom, ali tako da svojom »prozračnošću« i »lakoćom« nije smetnja ni prostoru, ni starom mramornom oltaru. Njegova forma u najvećoj mogućoj mjeri respektira stari oltar i njegovu vrijednost. To je za mene najbolje rješenje provizornog oltara na koji sam naišao.

Ovdje valja spomenuti, da je to Gospino svetište, u II. svjetskom ratu oštećeno, potpuno obnovljeno godine 1964. Unutrašnjost crkve je ukrašena slikama koje je izradio akademski slikar Bruno Bulić iz Zagreba. U velikom prezbiteriju su smještene i nove postaje križnog puta. To su medaljoni u reljefu, djelo, sad već pokojne kiparice Mile Wod.

NADBISKUPSKA KUĆA U SPLITU

Od brojnih građevinskih ostvarenja stambenog karaktera ipak zaslužuje spomenuti adaptaciju i nadgradnju nadbiskupsko-svećeničke kuće u Splitu, Zrinjsko-Frankopanska 14.

Taj trokatni objekt s podrumom, sagrađen neposredno pred II. svjetski rat, služio je za smještaj državnih ureda.

Međutim, nadležna uprava Skupštine općine Split prepustila je tu zgradu Nadbiskupiji kao naknadu za bivšu biskupsku palaču sagrađenu za vrijeme austrijske vladavine. Palača je u II. svjetskom ratu pogođena avionskom bombom.

Ustupljena zgrada je temeljito adaptirana za potrebe Nadbiskupije. Dograđen je i jedan kat s nagrađem. Privedena je upotrebi godine 1969.

U njoj su smješteni stanovi za nadbiskupa i svećenike kao i službene prostorije nadbiskupa i Nadbiskupije.

Zgrada je od velikog značenja za razvitak Nadbiskupije. Korištenjem zgrade riješeni su mnogi problemi, a skinuto je s dnevnog reda do tada uvijek prisutno pitanje smještaja umirovljenih svećenika.

Radove na adaptaciji zgrade i gradnji IV. kata vodio je svećenik Jozo Melki. Novčana su sredstva za radove najvećim dijelom pribavljena iz inozemstva zauzimanjem nadbiskupa dr Frane Franića.

Nove gradnje

BITELIĆ (Cetinski dekanat)

Za novu biteličku crkvu Uzašašća Gospodinova nemam potpune podatke. Nisam je uspio vidjeti ni iznutra.

Znam da je projekt radio ing. Ante Barač iz Splita, a radove je započeo tragično preminuli župnik Milan Janković. On je u životnoj dobi od 28 godina, u Splitu 6. studenoga 1961. pregažen, bez svoje krivnje od velikog kamiona, kad je za gradnju crkve nabavljao cement. Gradnju je kasnije nastavio župnik Zdenko Bralić. Pokrivena je koncem godine 1962. Unutrašnje uređenje priveo je kraju župnik Bogoslav Bartulović.

Crkva je izrađena iz cementa, kao i zvonik uz njezino pročelje, lijevo od ulaza. Pozamašnih je dimenzija, pa je za župu koja broji 280 obitelji i oko 1.500 duša prostorno dostatna.

Za njezin opći vanjski izgled moglo bi se reći da joj nedostaje lakoća i neusiljenost graditeljskog izraza, pa kao cjelina djeluje teško i tromo. Više mi naliči na tvrđavu nego na crkvu. I pročelje skupa sa zvonikom se nekako »tupo« doima.

BITELIĆ: PROČELJE NOVE ŽUPSKE CRKVE

BITELIĆ: ISTOČNA I JUŽNA FASADA NOVE ŽUPSKE CRKVE

ZAGVOZD (Imotski dekanat)

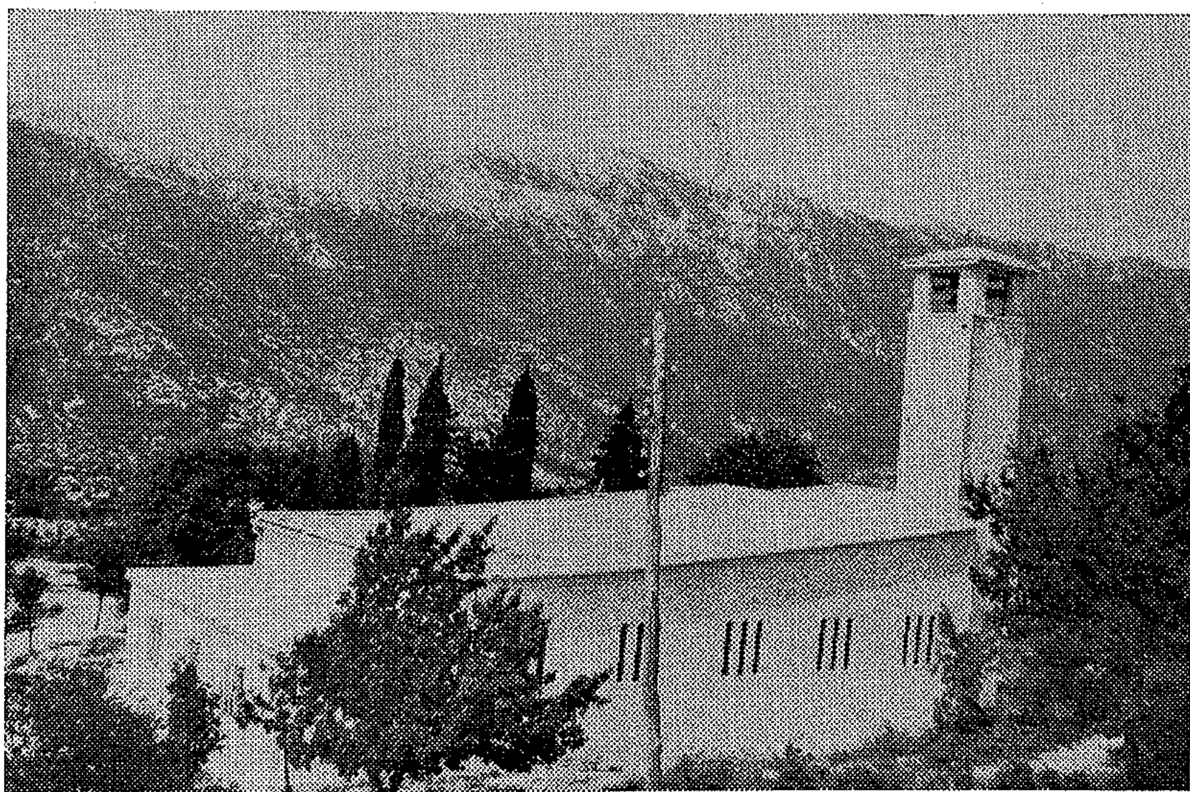
Novu župsku crkvu Gospe od Karmela, za kojom je Zagvozd dugo vapio, projektirao je ing. Ante Barač iz Splita. To je trobrodna građevina klasičnog tipa s pokojim elementom suvremenog građevinskog izraza. Sagrađena je iz cementa godine 1964.

ZAGVOZD: PROČELJE NOVE ŽUPSKE CRKVE

Krov od pročelja pada prema svetištu, odnosno učionici, tako da je razlika u visini osjetna. Ne vidim svrhu i opravdanje za takvo rješenje. Ono je crkvu, hoćeš-nećeš, gledanu osobito s istoka pretvorilo u baraku, da bi ipak na kraju zvonik ponešto ispravio takav dojam.

Funkciju unutrašnjeg prostora narušavaju dva reda brojnih četverouglatih stupova. Oni u dobroj mjeri prisutnima u pobočnim lađama ometaju pogled na oltar. Stupove je trebalo izbjeći ili svesti na najmanji mogući broj, iako bi time i projekt bio mijenjan u svojim osnovama. Tehnika armiranog betona je to svakako omogućavala. U tom bi slučaju sav prostor crkve bio izvrsno korišten. Stupovi su, naime, uvijek smetnja, osobito u prostorijama društvenog značenja. Kod građevina klasičnog tipa oni su bili nužno »zlo«. Starim građevinskim tehnikama i materijalima nije bilo moguće drugačije doći do većeg prostora.

ZAGVOZD: SJEVERNA I ISTOČNA FASADA NOVE ŽUPSKE CRKVE

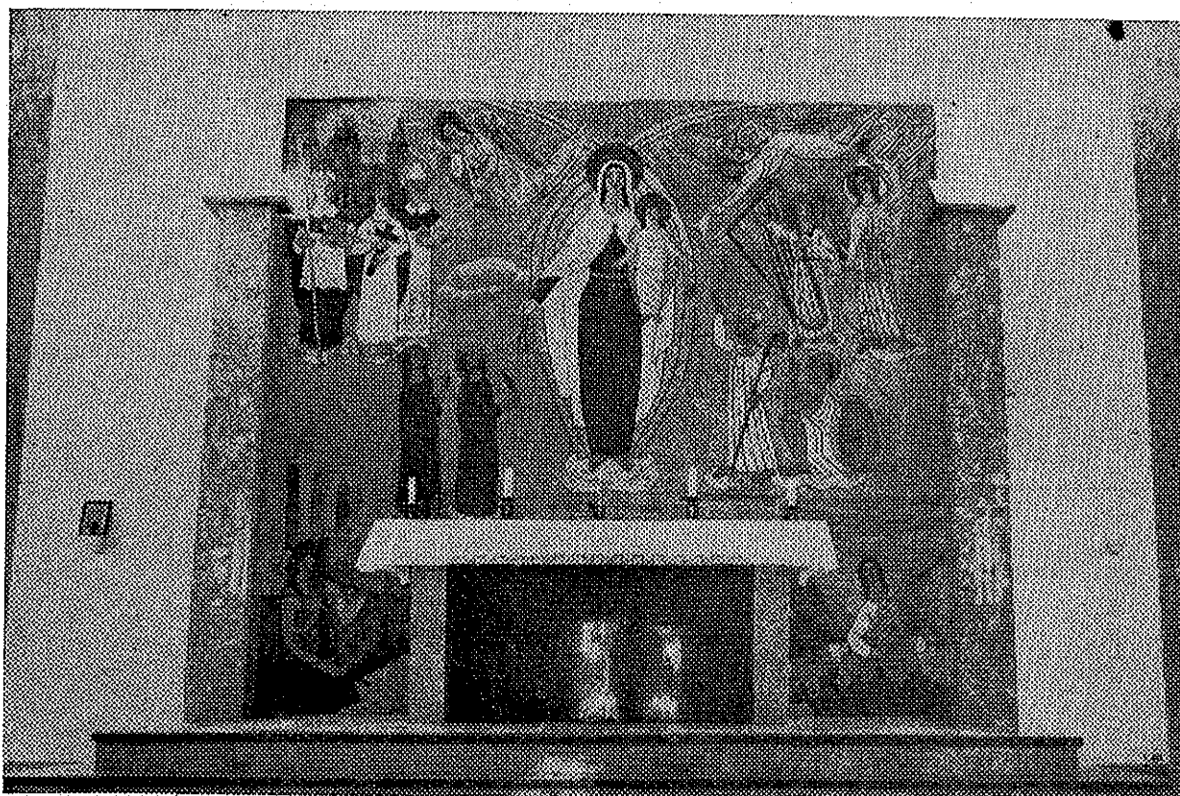
Stupovi su obloženi mramorom. Njihovi su kapiteli dobro i vješto iskorišteni za rasvjetu crkve.

Oltar je, naravno, postavljen prema puku. Svetohranište je prvotno postavljeno na oltar, da bi kasnije zbog smetnje bilo uklonjeno. Čini se, da se pri projektiranju nije mislilo na smještaj svetohraništa. To je svakako, s obzirom na no-

vogradnju, ozbiljan nedostatak. To je pouka, da oltar sagrađen po novim liturgijskim propisima mora ostati čist. Svetohraništu treba naći drugo dostojno mjesto.

I postavljanje sakristije desno od ulaza u crkvu, iako odgovara liturgijskim propisima najviše zbog Ulaza pred misu, ipak smatram nepraktičnim s više razloga. Sakristija za vrijeme liturgijskih funkcija treba da je pri ruci. To bi svakako mogli potvrditi župnici koji u svojim crkvama imaju rješenje sakristije kao u ovoj.

U tehnici terakote (terra cotta-pečena zemlja) oslikana je od A. Stanojevića iz Splita zidna ploha iza oltara. Slikom se htjelo mnogo reći, pa se kompozicija zbog više ideja (prikazani su: dalmatinski blaženici, radnici, seljaci), doima prenatrpano. Smatram da se trebalo zadržati na jednoj ideji, pa bi slika dobila na jednostavnosti i jačoj izražajnosti.

ZAGVOZD: SLIKA — RAD A. STANOJEVIĆA U NOVOJ ŽUPSKOJ CRKVI

Opći je dojam unutrašnjeg prostora uza sve spomenute nedostatke dobar.

Iza crkve (istok) i u vezi s njom sagrađena je i prostrana učionica za vjeronauk.

U vrtlogu poslova oko gradnje vrlo dobro se nosio starina župnik Marko Perica. Prisiljen godinama i bolešću, on je godine 1970. u 73. godini života napustio biokovski kamenjar,

a podignuta crkva mu ostade dostojan spomenik njegova zalaganja i ljubavi za tu župsku zajednicu. Mirovinu nije dugo uživao. Umro je 21. studenoga 1971.

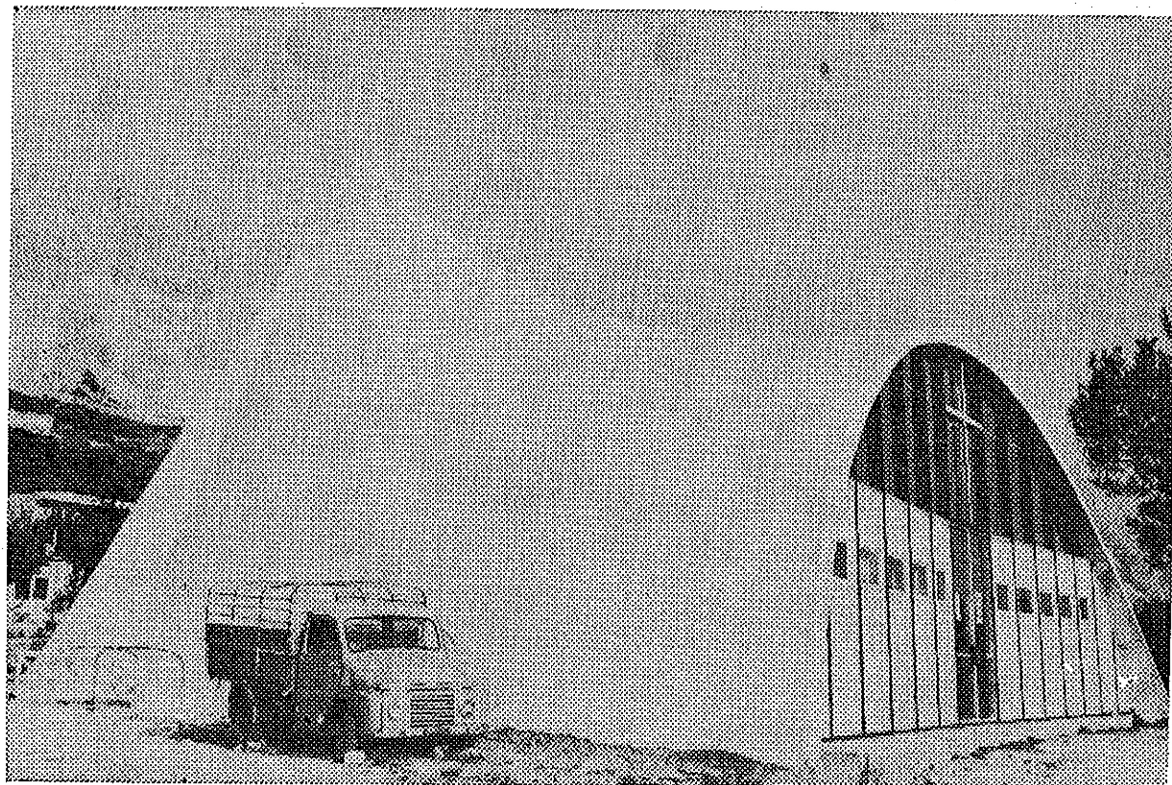
PODGORA (Makarski dekanat)

Mislim da Podgoru ne treba predstavljati, ali novu podgorsku župsku crkvu Uznesenja Marijina — šator među maslinama — svakako.

Potres je 7. siječnja 1962. teško oštetio vrlo vrijednu, naročito s obzirom na mramorne oltare, župsku crkvu u selu. No taj udes »rodio« je novu župsku crkvu na moru, gdje su se osobito poslije potresa preselili gotovo svi žitelji Podgore. I u toj novoj Podgori sve je novo: i način gradnje, i način stanovanja, i način življenja. I nova župska crkva, duga 21 m, sagrađena u suvremenom stilskom izrazu, nešto je novo. Crkvu je projektirao ing. Ante Rožić iz Makarske, a organizaciju gradnje vodio je župnik Vice Velić. Novčana sredstva za gradnju osigurao je Charitas internationalis iz Rima.

Crkvu je posvetio nadbiskup dr Frane Franić 12. travnja 1964. godine.

Između svih crkava, koje su sagrađene u posljednje vrijeme, to je svakako najsmionija arhitektonska kreacija. Ona je upravo antistil i drastično kidanje sa starim oblicima arhitekture. Ne može se zanijekati toj građevini izvornost

PODGORA: NOVA ŽUPSKA CRKVA

ideje. Ali koliko je ta originalnost sretna, drugo je pitanje. I u svjetlu tog pitanja moramo promatrati izvornost tog graditeljskog ostvarenja.

Crkva je sagrađena iz armiranog betona i u obliku razapetog šatora, što bi trebalo simbolizirati božju prisutnost među božjim pukom. Ideja je po sebi dobra. Ali čini se, da je odveć školski tvrdo izražena.

Svakako je snažna simbolika forme išla na štetu prostora. Projektantu su izmakle iz vida neke prostorije vezane uz bogoslužje. Crkva ne može biti bez svojih pomoćnih prostorija (sakristija). I naravno, sakristija je kasnije ugrađena lijevo od ulaza u crkvu. Takvo ugrađivanje sada djeluje kao neka krparija i u dobroj mjeri kvari temeljnu zamisao projektanta. O svemu treba misliti prije nego se pristupi realizaciji projekta. A kad se projekt izvede, propusti se dadu teško ispraviti.

Južna strana građevine, pročelje, projektirana je i izvedena iz stakla. Vrijeme je pokazalo, da i to nije sretno zamišljeno. Naše podneblje ne dozvoljava velike plohe stakla na fasadama. Zimi dominiraju vjetrovi i kiše, a ljeti sunčana žega. Od svih tih vremenskih nepogoda staklo slabo štiti, osobito kad se radi o ustakljenju većih površina na objektu, kao što je to slučaj s novom podgorskom crkvom. Ustakljenje većih građevinskih ploha nužno traži i klima-uređaje. U protivnom je boravak u takvim prostorima neugodan, bilo zbog hladnoće, ili zbog vrućine.

Ali ne samo to. »Još me nešto strašno smeta, ljuti me naprosto. To su staklene fasade koje su obično prljave. Prozor je dio zdanja koji daje ugođaj. Iz prostora omeđenog s četiri zida pravo je zadovoljstvo stati na prozor i gledati u more, maslinike i vinograde ...«[1])

I da bi se doskočilo toj nevolji, trebalo je u pročelje po čitavoj širini uzidati zid od opeke u visini od nešto preko dva metra, ostavivši u zidu prozorčiće, pet s jedne i pet s druge strane ulaznih vrata. Time je ideja projektanta još više iznakažena, a čitav objekt u estetskom pogledu degradiran.

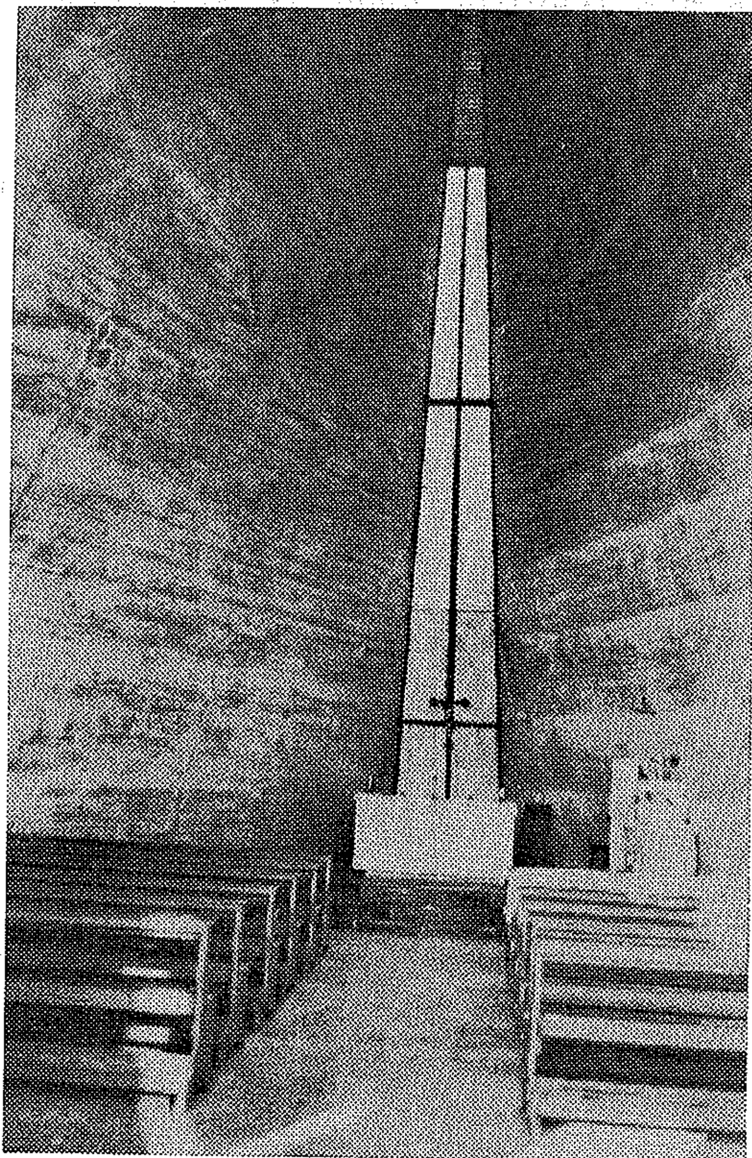
Crkva nema svetišta u klasičnom smislu. Oltar prema puku u obliku kvadratnog kamenog monolita dobro se doima. On ima i svoju simboliku. Međutim se i ovdje na svetohranište nije mislilo. Provizorno je postavljeno desno od oltara,

---

[1]) Ing. arhitekture Harold Bilinić: »Slobodna Dalmacija« od 5. VI 1971.

tek da se može kazati da je tu i — ništa više. U novim crkvama se takva nedorečenost ne bi smjela događati, a još manje dozvoljavati.

Summa summarum: Crkva će, bez sumnje, za nečiji ukus imati svojih vrijednosti. Prostor crkve ima ponešto topline, intimiteta — kao pod svakim šatorom. Ali se svejedno, takav umjetnički i arhitektonski izraz vrlo teško prihvaća. Mora se

PODGORA: UNUTRAŠNJOST NOVE ŽUPSKE CRKVE

priznati da izgled nove podgorske crkve ne »podiže« čovjeka. Smatram da arhitektonska suvremenost i tradicija nisu usklađene, pa je time i ljepota primorsko-podbiokovskog krajolika narušena.

Ipak, objekt će ostati svjedočanstvo novog, smjelijeg izraza u traženju graditeljskih i umjetničkih rješenja, s obzirom na suvremni i danas prevladavajući građevinski materijal — cement. I koliko god se divimo arhitektovoj smjelosti

u traženju novog izraza u sakralnoj arhitekturi, ipak će, po mom mišljenju nova podgorska crkva biti samo jedan slabiji pokušaj u tom pravcu.

PODACA (Makarski dekanat)

Novu župsku crkvu u Podacima nisam obišao, pa o njoj mogu dati samo gole podatke. Sagrađena je godine 1964. skupa sa zvonikom. Crkva je relativno mala jer su i Podaca malo mjesto. Objekt je projektirao ing. Ante Barač iz Splita, a za gradnju se brinuo župnik o. Aleksandar Ribičić. Sagrađena je iz cementa. Novčana je sredstva za gradnju priskrbio Charitas internationalis iz Rima.

TUGARE (Poljički dekanat)

Podume, veći zaselak ove stare poljičke župe bio je smješten u nedavnoj prošlosti na zaravanku između ceste i mosorskog izdanka Vršine. Podumljani su, osobito poslije II. svjetskog rata počeli napuštati slikovito staro naselje i graditi kuće uz cestu. Ostaviše stare djedovske domove, a uz domove i staru crkvu svetog Roka.

Međutim, Podumljani želeći ostati vjerni zavjetu očeva, sagradiše u novom naselju i novu crkvu u čast svetog Roka.

Crkva i zvonik, koji se nalazi desno od pročelja, sagrađeni su iz cementa. Projekt je za crkvu napravio arhitekt Ante Barač iz Splita. Trideset obitelji, koliko ih broji zaselak, uz brigu njihovog župnika Joze Marendića, snosilo je teret gradnje. Oni su primjernim zalaganjem i njima svojstvenim oduševljenjem posao uspješno priveli kraju. Zbog tog uspjeha Podumljani s pravom ne kriju svoga ponosa. Crkva bi svojom veličinom mogla zadovoljiti potrebe i manje župe.

Oblik crkve je klasičan i tipičan za seoske sredine: lađa (pravokutnik) s produženim svetištem u kojemu je smješten oltar prema puku. Podignut je i kor.

Vanjski izgled crkve je skladan.

Uređen je i pristup k crkvi kao i njezin okoliš.

DOBRANJE (Imotski dekanat)

U neposrednoj blizini stare župske crkve Svetoga Ivana Krstitelja sagrađena je godine 1969. nova župska crkva. Desno od ulaza u crkvu sagrađena je i sakristija. Zvonik koji je postavljen uz pročelje crkve, lijevo od ulaza, nalazi se u gradnji.

Crkva, dimenzija 18x9 m, sagrađena je iz betona, a projekt je izradio ing. Ante Barač iz Splita. Radove je organizirao župnik Petar Kovač, a u godini 1971. radove na zvoniku nastavio je župnik Lovre Žuljević.

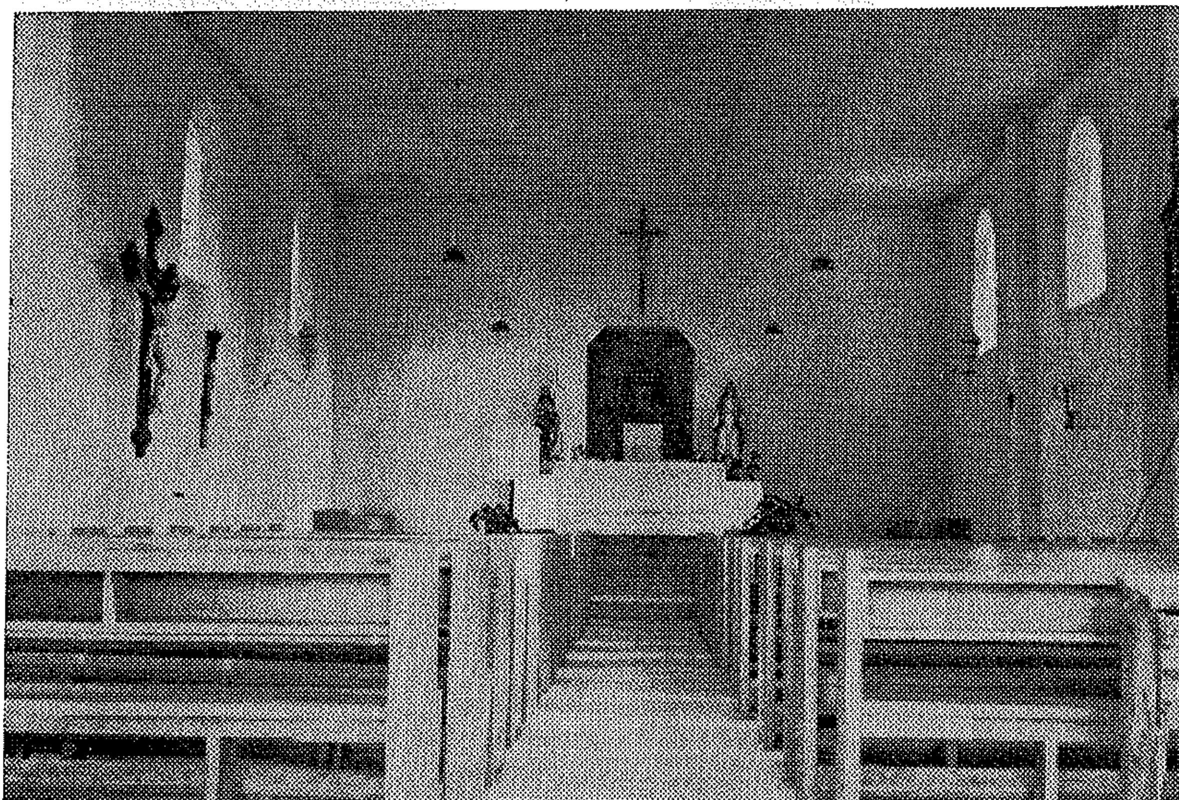
DOBRANJE: NOVA ŽUPSKA CRKVA

Crkva po svom unutrašnjem i vanjskom izgledu ima sve oznake tipične seoske crkve. To osobito važi za oltar, i po obliku i po materijalu. Oltar je skupa s podijem i stepeništem izliven iz betona. Je li to i njegov konačni izgled, ne bih znao reći. Ako je posrijedi siromaštvo, siromaštvu se je moglo doskočiti bijelim cementom. Bijeli cement je rješenje za one, koji nisu u mogućnosti namaknuti sredstva za kamen. Osim toga se u tehnici s bijelim cementom mogu postići vrlo efektna rješenja.

Svetohranište još čeka svoje rješenje. Međutim, ostavljeni otvor u zidu iza oltara govori, da će mu tamo biti mjesto. U taj otvor je smješteno i provizorno drveno svetohranište. Kad, danas-sutra, svetohranište bude konačno riješeno, dva kipa smještena uz svetohranište, odnosno uz oltar, ne bi smjela tamo ostati. Oltar skupa sa svetohraništem središnja je točka crkvenog prostora. Ostavljanjem kipova na sadašnjim mjestima, taj bi središnji položaj svakako bio razbiven, a naglašenost oltara i svetohraništa umanjena.

Za vanjski izgled crkve ne bi se imalo nešto posebno reći, osim da je dužina i širina crkve tražila i veću visinu. I pročelje je crkve odveć natrpano prozorima. Devet ih je na broju. Smatram, da bi dvije oveće rozete, jedna iznad ulaza a druga manja u trokutastom dijelu pročelja, kao i dva stupa umjesto četiri, učinila tu poziciju mnogo skladnijom nego što jest.

Sve u svemu: na objektu nije zapaziti novih, svježih rješenja. Graditeljski izraz kao i razrada sakralnog prostora potpuno je tradicionalna. Čini se, da su ljudi Dobranja više evolvirali u uređenju svojih domova, nego je to slučaj s njihovom novom crkvom.

DOBRANJE: UNUTRAŠNJOST NOVE ŽUPSKE CRKVE

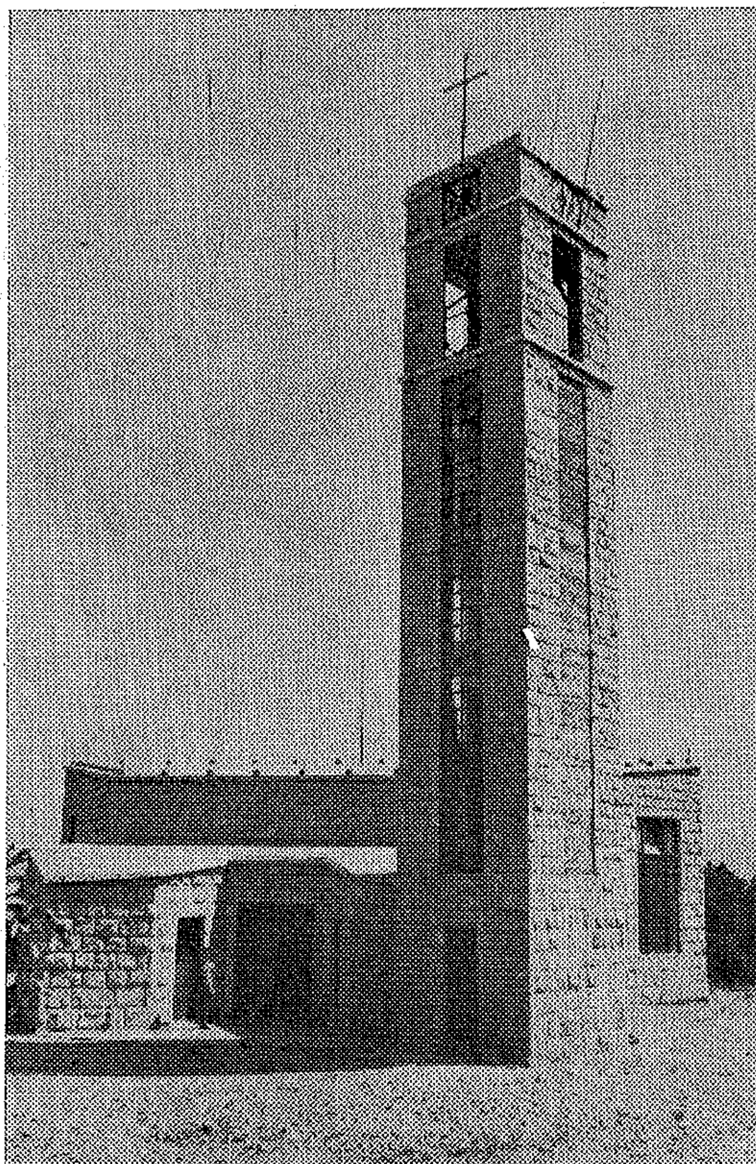
Ali, svi ti nedostaci ne umanjuju temeljnu funkcionalnu vrijednost objekta. Dobranjčani su uložili dosta truda i samoprijegora da bi imali odgovarajuću crkvu. I oni je imaju. Uspjeh je tim veći, jer se radi o župi koja broji samo 130 obitelji i oko 800 duša.

KUČIĆE (Omiški dekanat)

Župa, smještena uz rijeku Cetinu 12 km od Omiša, broji oko 900 duša.

Stara župska crkva Svetog Luke već je odavno bila pretijesna za župu, koja, čini se, ne zna za krizu vjere, pa se

župnik Radoslav Terzić odlučio na gradnju nove župske crkve. On je na putu ostvarenja te zamisli učinio veliki korak već time, što je dobio lokaciju i građevinsku dozvolu za novu crkvu. Gradnju je započeo i u velikoj mjeri završio Terzićev nasljednik, energični i vješti župnik Špirko Vuković. Djelo je u potpunosti priveo kraju marljivi župnik Mate Stanić. Crkva je 5. srpnja 1970. posvećena presvetom Tijelu i Krvi Kristovoj od nadbiskupa dr Frane Franića.

KUČIĆE: NOVA ŽUPSKA CRKVA

Napor župnika i Kučićana urodio je plodom. Crkva je tu, među njima, na njihovu radost i ponos. Ona je izrasla iz njihova srca i njihovih žuljevitih ruku. Sami su hrabro i zdušno nosili teški teret izgradnje.

Nova kučićka crkva tlocrtno je šesterokutna građevina. Crkvu je projektirao ing. Ante Barač iz Splita. Ing. Vladislav

Ljolje iz Omiša prilagođivao je projekt u toku gradnje izvedbenim, tehničkim i financijskim mogućnostima župske zajednice.

Pročelje crkve je slabo riješeno. Redovito se pročelju i ulazu u crkvu posvećuje najveća moguća pažnja. Pročelje, odnosno ulaz u crkvu, trebao bi u nekom smislu fascinirati posjetioca bilo jednostavnošću, monumentalnošću ili dekorativnošću svog izraza, ovisno o stilu objekta. Međutim pročelje, odnosno ulaz, kod kučićke crkve potpuno je upropašćen izgradnjom vrlo niskih, s lijeva i s desna, dodatnih građevina — sakristije i krstionice. Takvo rješenje ulaza i s praktičnog gledišta djeluje komplicirano, a s estetskog vrlo nečisto. Sakristija i krstionica se doimlju kao nešto što je nespretno nalijepljeno, a ne da »organski« i funkcionalno izrastaju iz samog objekta i da se s njime skladno povezuju. Ipak tako nespretan ulaz i neskladno pročelje ponešto ublažuje ljepota kamena iz kojega su složene te građevine.

Vanjski izgled crkve, s obzirom na pravilo zlatnog reza, tražio bi veću visinu. To je bilo potrebno izvesti imajući u vidu i društveni karakter prostora. Tamo gdje se okuplja dosta ljudi treba i više zraka. Ali što se nije uspjelo ostvariti razmjernu visinu objekta, razlozi su sigurno i u nedostajanju novčanih sredstava župske zajednice.

Dva prozora, jedan na jugu a drugi na sjeveru građevine, sežu gotovo od tla do stropa. Oni osvjetljuju unutrašnjost crkve. Široka su oko dva metra. Za oko djeluju upravo ubitačno. Kroz jedan tako velik otvor svjetlo upravo »nasilnički« prodire, pa remeti ugodno raspoloženje, koje bi se moglo postići »discipliniranim« puštanjem svjetla u prostor. I kamena fasada i opći izgled crkve tražio je diskretnije, profinjenije rješenje otvora za svjetlo i zrak. Prozori mogu obogatiti, ali i osiromašiti izgled crkve kao što se dogodilo i kod kućičke crkve.

Svetište je osvijetljeno preko dva mala prozora, koji su smješteni na njegovu jugu i sjeveru.

Za zvonik, visok 17 m, podignut na desno od ulaza u crkvu, možemo reći da je skladno izrastao iz čitave kompozicije objekta. Na njemu je ugrađen i veliki sat.

Posebnu vrijednost kučićkoj crkvi i zvoniku daje domaći plavo-sivi kamen iz kojega je objekt sazidan. Kamen nesumnjivo ostaje, zbog svojih izvrsnih kvaliteta najpoželjniji, iako najskuplji građevinski materijal. Međutim se čini, da danas za gradnju iz kamena nema ni vremena, ni novca, pa ni str-

KUČIĆE: UNUTRAŠNJOST NOVE ŽUPSKE CRKVE

pljenja. A Kučićani su na čelu sa župnikom Špirkom Vukovićem imali i vremena i novca i strpljenja. Nisu podlegli modi.

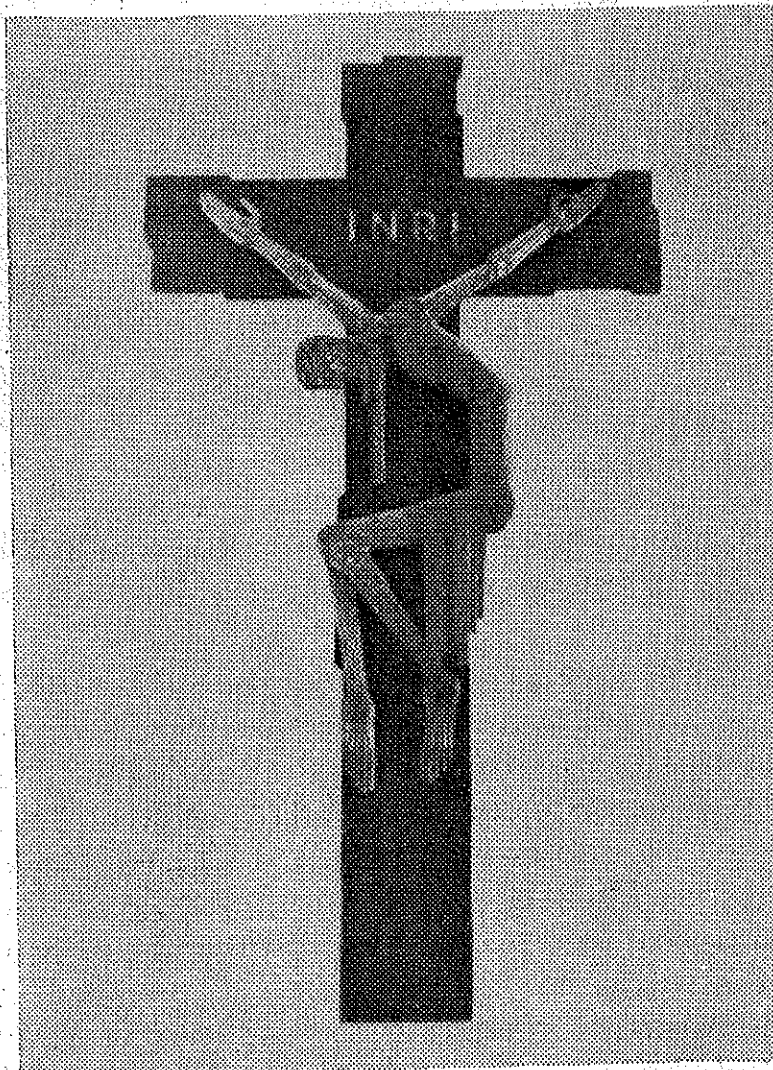
Unutrašnjost ove crkve djeluje ugodno. Ona je funkcionalna. Ako je projektant želio klasično svetište, onda je ono trebalo biti nešto prostorno bogatije istaknuto. Svetište je dobiveno produženjem za dva metra istočne plohe šesterokuta. Čini se, da ideja svetišta ovakvim rješenjem nije do kraja razvijena, kao da se zastalo na pola puta. I zato se svetište u odnosu na prostor i visinu (3 m) doima škrto, zakržljalo i siromašno.

Kamenu oltarnu menzu u obliku punog kvadra izradio je Ante Ušljebrka iz Splita. Sama za sebe lijepo djeluje, iako je, s obzirom na jednostavnost prostora i stil crkve, mogla biti i bez onih dekorativnih elemenata. Ne želim reći da nijesu lijepi, ali su za prostor u kojem se menza nalazi suvišni, a time ponešto vizuelno i disonantni.

I ovdje je svetohranište postavljeno na menzu. To nije dobro, niti je u skladu s liturgijskim zahtjevima. Tako će se uvijek i događati, ako prije gradnje sva rješenja, pa i ona najsitnija, npr. vječno svjetlo, nisu dana na papiru. Jedino tako se kroz sva rješenja može provlačiti temeljna umjetnička ideja i stil objekta. Ako se tek u tijeku gradnje traže tehnička (još nekako tehnička) i umjetnička rješenja, jasno je

da će biti promašaja i neskladа. Sagraditi crkvu, i tek onda tražiti gdje ćemo smjestiti svetohranište, kako rasvijetliti crkvu je nepravilno i sigurno će na kraju sve skupa izgledati skrpljeno.

Iza menze na zidu postavljen je križ, izrezan iz drva, djelo Ante Ušljebrke. Korpus je tretiran nekonvencionalno. Kristovo tijelo, savijeno u srp, prikazano je u snažnom grču bola.

KUČIĆE: KRIŽ — RAD ANTE UŠLJEBRKE

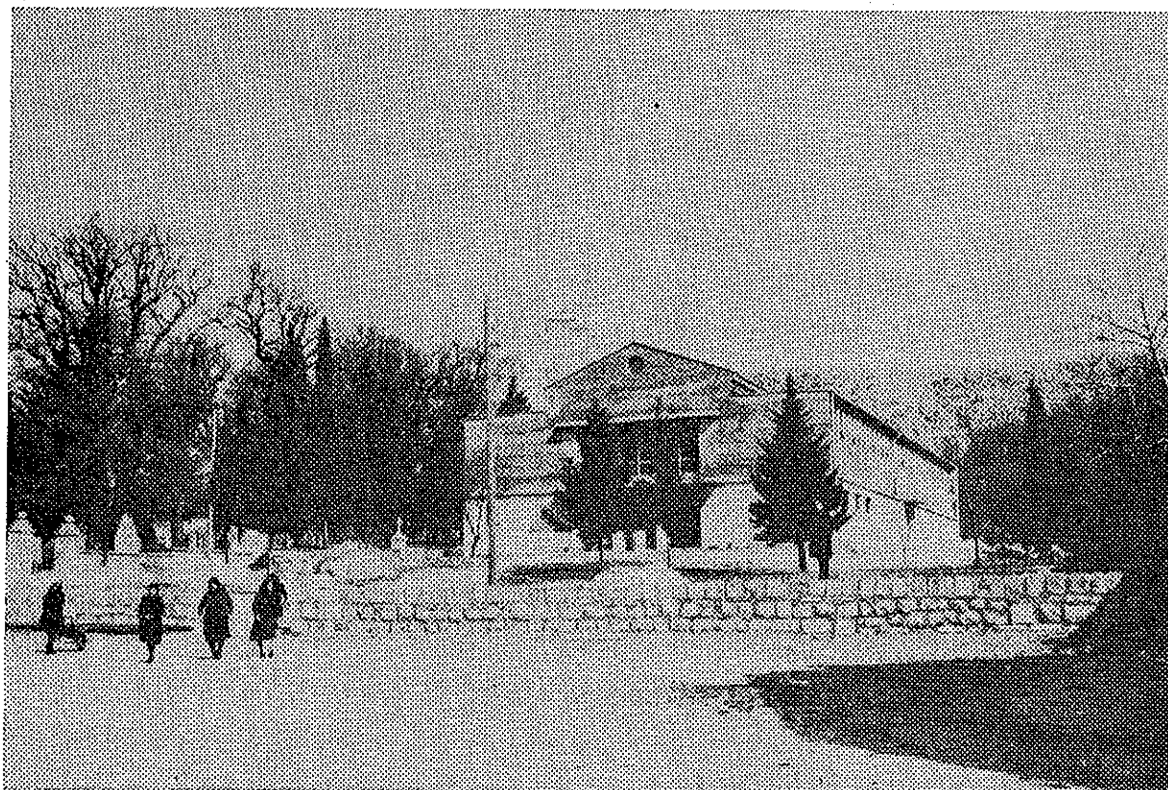
Crkva je kompletirana i novim hrastovim namještajem. I na kraju, uza sve tehničke i umjetničke nedostatke, s ovom crkvom možemo biti zadovoljni. Ona čvrsto stoji na onom kamenjaru kao plod velikih napora i žive vjere kućičkih vjernika.

KATUNI (Omiški dekanat)

Nova župska crkva u Katunima nije iz temelja nova. Ona je ustvari nastavak gradnje koja je pod vodstvom tadašnjeg župnika Mira Vulića započeta neposredno prije II. svjetskog

rata, godine 1940. i podignuta iz kamena u visini od oko 2 m. Nove katunske snage, najprije na čelu sa župnikom Vicom Vukušićem, koji je sredio zakonske formalnosti u vezi s gradnjom, a onda sa župnikom Antom Vojnovićem, nastavile su godine 1967. započetu građevinu skrativši stari projekt po dužini za 12 m. Kako je glavni dio posla učinjen posljednjih pet godina, objektu pristupamo kao novoj građevini.

Stari nacrt splitskog arhitekta Emila Cicilianija preinačio je ing. Kuzma Gamulin iz Splita, a ing. Vladislav Ljolje iz Omiša izvršio je statičke proračune i nadzirao izvođenje radova. Veliki, gotovo najveći doprinos gradnji dao je domaći sin franjevac dr Karlo Balić iz Rima. On je priskrbljivao novčana sredstva za gradnju. Ne smiju se zanijekati ni dobrovoljni radovi župljana, kao i njihovi novčani doprinosi.

KATUNI: NOVA ŽUPSKA CRKVA

Novu crkvu, iako još nedovršenu, posvetio je 15. kolovoza 1970. nadbiskup dr Frane Franić Gospi-Posrednici svih milosti.

Gradnja crkve nastavljena je iz cementa, sa svim osnovnim karakteristikama vezanim za gradnju iz takva materijala (rebrasti strop).

Za crkvu bi se moglo reći da je trobrodna građevina, iako ne u strogo klasičnom smislu. Ali tako ćemo je tretirati. Trobrodnost crkve uočljiva je i po vanjskom izgledu. Središnja lađa je za circa dva metra viša od bočnih.

Iako je stari nacrt crkve skraćen samo po dužini, njezine su dimenzije još uvijek upravo stadionske (35x18 m). Šteta je što se s gradnjom nije nastavilo barem još jedan metar u visinu. U tom bi slučaju odnosi linija bili mnogo skladniji. Ali svejedno, župska zajednica Katuna osigurala je za dugi niz godina dosta prostora za svoje vjerske potrebe.

Pročelje crkve ima atrij, a iznad njega lođu. Na ulazu u atrij, odnosno u crkvu, nalaze se dva stupa-nosača. Iz atrija vodi oko 4 m dug i oko tri metra širok prolaz u lađu crkve. Međutim, takav je prolaz, imajući u vidu dimenzije crkve, i uzak i nizak. Trebalo je pomoćne prostorije, između kojih se prolaz nalazi malo smanjiti, pa bi prolaz bio prostraniji, a time i svečaniji.

Lođa je dosta prostrana, pa je župska zajednica može koristiti za potrebe društvenog života. S jedne i druge strane atrija, odnosno lođe, nalaze se pomoćne prostorije. Tu su kapelica predviđena za Presveti sakramenat, sakristija, učionice, te nekoliko soba, koje bi se mogle koristiti i kao skromniji stan za župnika.

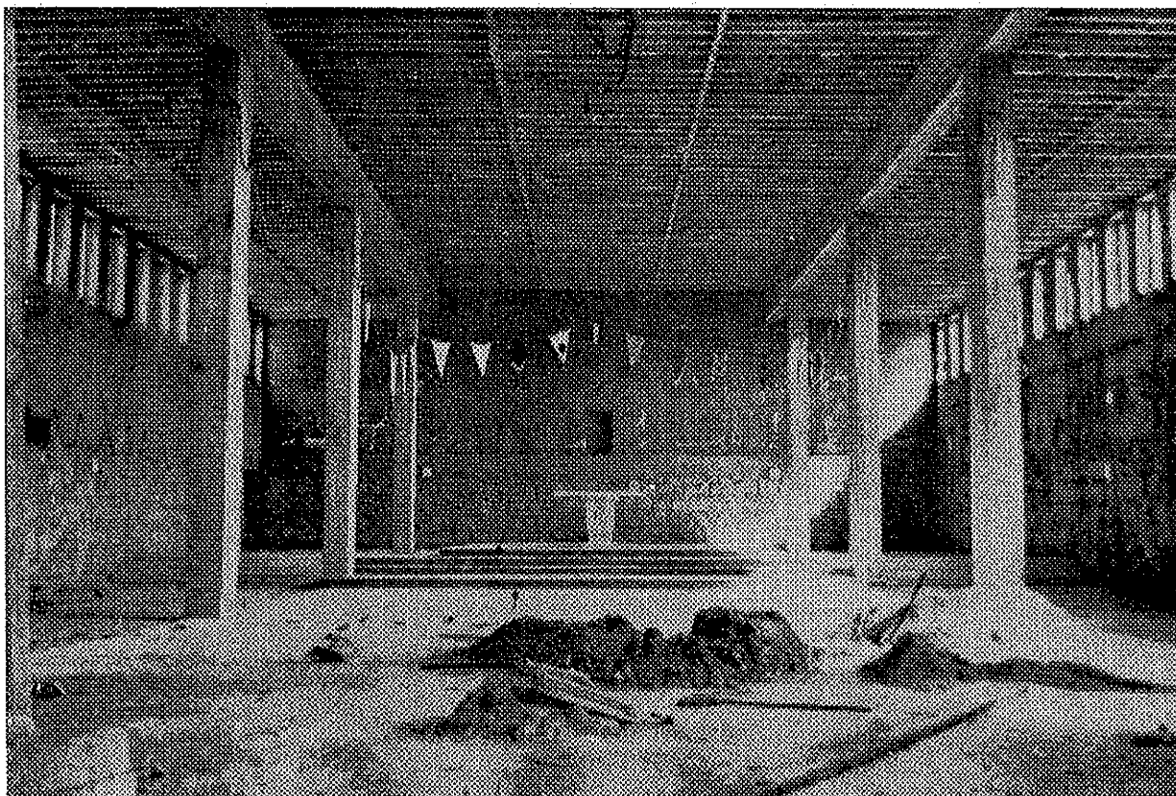
Niz brojnih prozora, koji su ispod samog krova-nadstrešnice smješteni jedan do drugoga, oživljavaju zapadnu i istočnu fasadu crkve.

Unutrašnjost crkve je tek djelomično uređena. Radovi su u tijeku. Ali se ipak u onome što je učinjeno može dati ocjena.

Konstruktivni stupovi su postavljeni u dva niza. Oni dijele središnju od pobočnih leđa. Stupovi su jedan od drugoga u povećoj udaljenosti, pa zbog toga i nisu neka ozbiljnija smetnja funkciji prostora. Njihova je osnovna namjena nositi vrlo prostrani krov.

Od tako velikog prostora nije bilo teško odvojiti ni prostrani prostor za svetište. Ono se proteže po čitavoj širini crkve, a u nj se iz lađe crkve ulazi preko triju stepenica. U samom svetištu plato za oltar podignut je za još jednu stepenicu. U njemu je smještena oltarna menza na monolitnom kamenom postolju.

Međutim, dimenzije oltara vrlo su malene (menza 200x100 cm), imajući u vidu prostor u kojemu se nalazi. On se u njemu gubi, nestaje. Doima se kao neka igračka, kao oltar koji

KATUNI: UNUTRAŠNJOST NOVE ŽUPSKE CRKVE

bi se vrlo dobro uklopio u prostor neke kapelice. Oltar treba osjetiti i vizuelno. On se mora nametnuti posjetiocu kao središnja točka čitave crkve. Dakle, u bogatstvu prostora očito siromaštvo, ubožnost oltara. Taj nedostatak bi se još mogao i bez nekih većih troškova ispraviti.

I uređenje tla svetišta estetski ne zadovoljava. Ono je prekriveno teraco-pločicama, koje se redovito upotrebljavaju za kuhinjske prostore. Da li neimaština može opravdati takvo »kuhinjsko« rješenje?! Nije trebalo žuriti, ako se nije imalo sredstava. Osim toga, pločanje je i stručno vrlo slabo izvedeno. Svetište je ipak trebalo bolje dotjerati i posvetiti mu veću pažnju. Bogati nismo, ali ne i toliko siromašni, da bismo se mogli zadovoljiti ovakvim rješenjem. Često nije u pitanju novac, već osjećaj za lijepo. Koliko to važi za ovaj slučaj, toliko za mnoge druge po našim crkvama.

MALI DRVENIK (Trogirski dekanat)

I Mali Drvenik, otok u trogirskom otočju nije mimoišla građevinska aktivnost. Iako mali otok i s malo žitelja, nije htio biti posljednji. I on je želio izići iz svoje anonimnosti. I preko »Kane« (VIII, 1971) doista se pročulo da imaju svoju crkvu. Ideja za gradnju crkve rodila se u glavi njihova župnika, maštovitog organizatora Špirka Vukovića. Žitelji tog

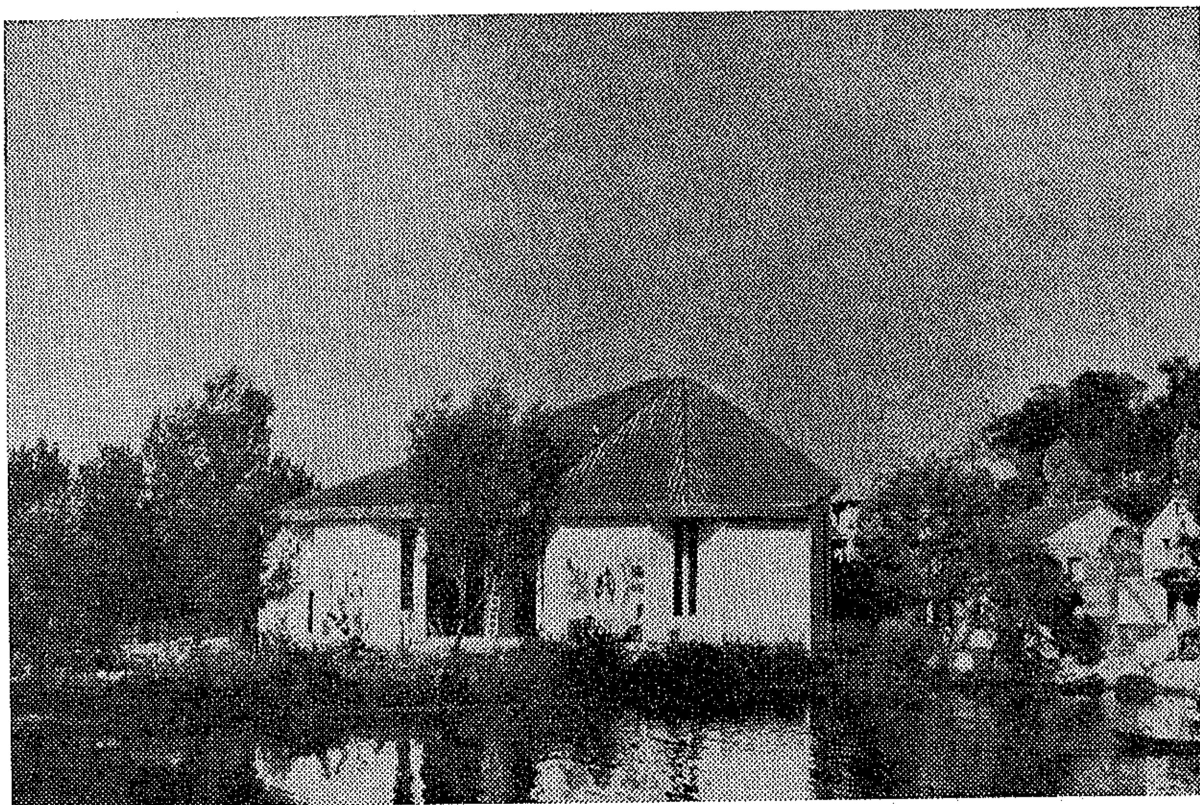
malog otoka, koji pripada župi Velikog Drvenika, prihvatili su ideju, arhitekt Jakov Ivanišević učinio projekt i crkva je 30. kolovoza 1970. već bila posvećena.

Crkva je sagrađena iz betona u obliku šestorokrake zvijezde i posvećena Mariji-Zvijezdi mora. Takav oblik građevine sigurno je vrlo bliz našem otočkom čovjeku — ribaru, koji u čestoj surovosti mora i života vidi spas u Zvijezdi mora.

VIDONJE (Metkovski dekanat)

Vidonje, neretvansko selo, 12 km južno od Metkovića, na staroj cesti prema Dubrovniku, broji oko 1000 duša.

Čuo sam za gradnju vidonjske nove crkve. Prvi put sam je imao prilike vidjeti vozeći se starom cestom iz Dubrovnika prema Metkoviću, u prosincu 1970. godine. I u popodnevnom zimskom suncu pred očima mi se ukaže panorama Vidonja, sela kojega su kuće gusto zbivene jedna uz drugu pod

VIDONJE: NOVA ŽUPSKA CRKVA

brdom. Ukaže se mom oku i nova župska crkva, smještena nešto nalijevo od sela, već pomalo u neretvanskom polju, na poluotočiću što ga čine neretvanski kanali. Idilično? Ne! Neretvansku idilu pokvarila je nova župska crkva.

Već prvi pogled na vanjski izgled crkve na mene je ostavio mučan dojam. Kako samo, onakva kakva jest, teško leži u onom neretvanskom krajoliku, među onim malim seoskim kućicama pod brdom. Njezin izduženi, intenzivno crveni krov vrlo ubitačno djeluje. Čitava građevinska kompozicija u cjelini djeluje upravo kao šaka u oko. Neretvansko podneblje doista ne trpi takvu ekstravaganciju. Nezgrapniju građevinu nisam vidio, pa promatrao je s ove ili s one strane. Kasnije, prilikom drugog posjeta Vidonjama, u kolovozu 1971, pokušao sam ispraviti takav dojam, ali uz najbolju volju, to mi nije uspjelo. Nešto povoljniji dojam ostavlja jedino pročelje gledano samo za sebe, iz neposredne blizine. Čim ga se vizuelno veže s krovom dojam pročelja je već lošiji.

Idejni projekt za crkvu dala je ing. arhitekture Đema Hamzić iz Rima. Crkva je u svom tlocrtu kružni isječak s površinom od 400 m². Smatram, da baš u takvom tlocrtu objekta i u odnosima njegovih dimenzija leži temeljni razlog promašaja: originalnost, koja je sama sebi svrha. Stječe se dojam da je crkva projektirana ne imajući pred očima sredinu koja će je prihvatiti u svoje krilo. Radilo se dakle napamet, pa na što se umetne. Ne smije se zaboraviti, da krajolik i ambijenat u kojem će se građevina nalaziti određuju, ili makar djelomično određuju njezina stilska svojstva.

Crkva po svojim arhitektonskim oblicima treba da se u isto vrijeme skladno uklapa u svoj okoliš i opet se od njega diskretno odvaja, luči. Već sama namjena, funkcija prostora, kad se radi o crkvi, čini je različitom od svoje sredine. A često i materijalni elementi od kojih je oblikovan taj prostor moraju po svojoj formi i stilskom izrazu upozoravati na spiritualnu namjenu tog prostora. I ti elementi zgodno oblikovani, učinit će je različitom od tvorničke hale ili od sobe za dnevni boravak.

Svako područje ima svoje specifičnosti u građevinskom izrazu. U siromašnom kraju sigurno je da će taj izraz biti i siromašniji. To još ne znači da će biti siromašan u estetskom pogledu. Naravno, maštovitošću projektanta taj izraz može biti i obogaćen, tako da se u siromaštvu osjeti bogatstvo lijepoga i sladnoga. Svakako da i takva specifičnost izraza mora biti posebno prisutna na objektu kakav je crkva.

I baš u tom prilagođivanju objekta ambijentu i ujedno u njegovu razlikovanju od njega dolazi do izražaja pravo

majstorstvo projektanta. I kad projektant toj prilagođenosti, odnosno različnosti dade pravu mjeru, on je učinio velik posao.

A kad je u pitanju vidonjska crkva, ne nalazim elemenata koji bi upozoravali na usklađenost objekta sa sredinom. Naprotiv, čitava je građevinska kompozicija u teškoj disproporciji s okolinom. Taj nesklad već na prvi pogled može svatko osjetiti.

Za ovaj objekt se ne bi moglo reći da pripada nekoj određenoj stilskoj kategoriji, pa tim više u tom smislu djeluje nedorečeno i stilski neskladno.

I odnosi dimenzija crkve upravo su neshvatljivo nerazmjerni. Na jednoj strani, gdje je kružni isječak najuži (3 m), imamo visinu od 17 m, dok je visina isječka, tamo gdje je on najširi (a to bi trebalo biti pročelje) tek oko 6 m. Bočne strane isječka po dužini iznose oko 21 m. Takav nesklad dimenzija učinio je i krov doista nakaradnim.

Nije bila potrebna ni kič-slikarija likova Srca Isusova i Marijina s jedne i druge strane ulaza na pročelju crkve.

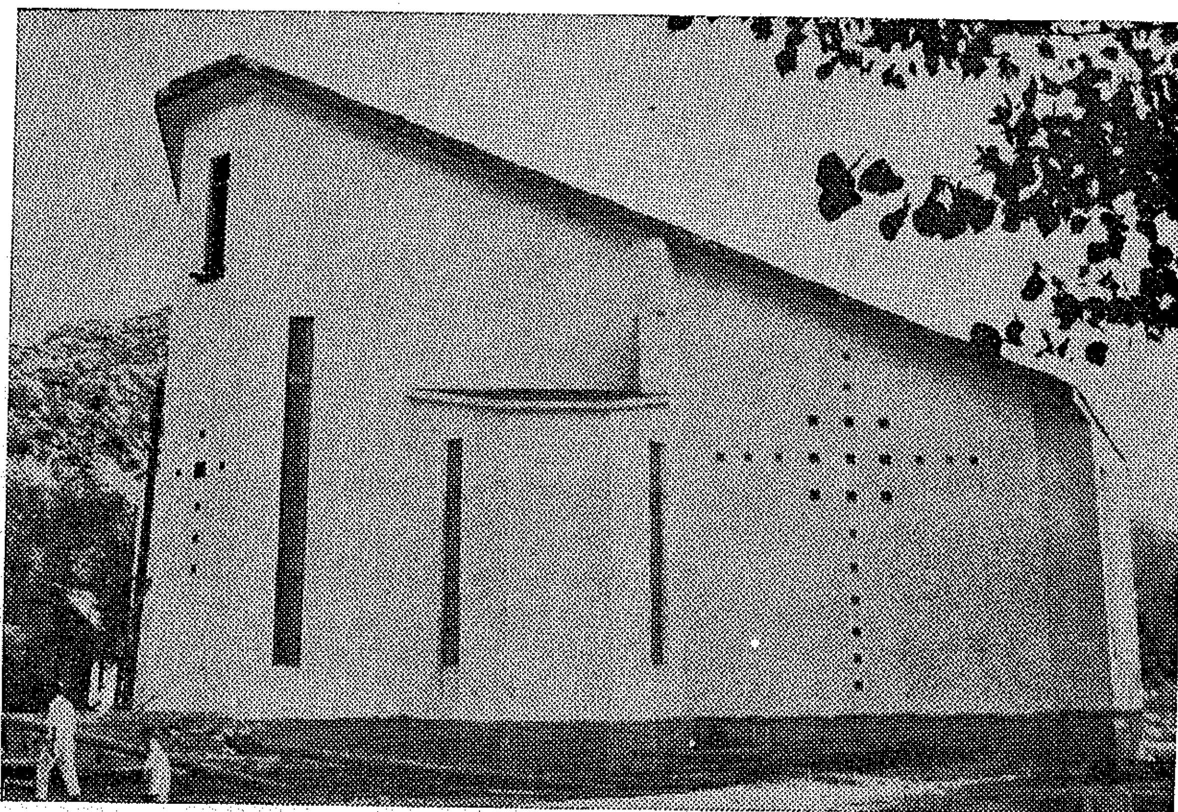
Unutrašnji prostor crkve, iako još (kolovoz 1971.) potpuno nedovršen, ostavlja povoljniji dojam od vanjskog izgleda građevine. Posebno ugodno i bogato djeluje prostor oko glavnog oltara. Liturgijske funkcije u takvom prostoru zbog njegova komoditeta i preglednosti savršeno se mogu odvijati.

Međutim, tlocrt građevine uvjetovao je veliku razvučenost prostora u lijevo i u desno od glavnog ulaza u crkvu. Time je taj dio prostora izgubio i na svojoj funkciji, s obzirom na odnos vjernika prema oltaru, koji im je na taj način suviše ostao nalijevo odnosno nadesno.

Po mom mišljenju se u taj građevinski pothvat ušlo prilično nepromišljeno. Začuđuje činjenica, da je Nadbiskupski ordinarijat u Splitu odobrio izvođenje takva projekta, a malo siromašno Vidonje da se prihvatilo takva posla. Ne znam kome je bio u interesu taj pokus.

Nitko ne niječe, da Vidonjcima nije bila potrebna župska crkva. Potreban im je bio prostor za vršenje vjerskih obreda. Oni su do njega došli nepotrebno mučnim i odveć skupim putem.

Znamo da je arhitektura umijeće oblikovanja prostora. Glavna svrha gradnje je prostor. Prostoru treba dati i neki stilski okvir. A imajući pred očima vidonjsku crkvu, taj je stilski okvir slabo oblikovan, neestetičan i preskup. Kolika su samo sredstva uložena u skupe armirano-betonske kon-

VIDONJE: SJEVERO-ISTOČNA FASADA NOVE ŽUPSKE CRKVE

strukcije! Istim ulaganjem sredstava i radne snage u građevinu kakva je nova crkva, Vidonjci su mogli jednim realnijim i osmišljenijim projektom doći i do nove crkve i do župske kuće, koja im je isto tako potrebna.

U planu je i izgradnja zvonika. Zanima me, koliko bi trebao taj zvonik biti visok, a da bi ipak bio zvonik i u skladnom odnosu nadvisio visinu crkve u njezinoj najvišoj poziciji. Njegova je izgradnja predviđena neposredno uz najuži (3 m) i najviši (17 m) dio objekta. Međutim, za zvonik se moglo vrlo dobro iskoristiti, uz male građevinske preinake i dodatke, pozicija crkve iznad glavnog oltara, koja je ionako visoka 17 m.

Čini mi se da je sve ono što se događalo i događa u vezi s gradnjom vidonjske crkve nepotrebno mučenje i ljudi i materijala, mučenje koje nije dalo željene rezultate niti na kraju donijelo potpuno zadovoljstvo.

Ali, uza sve promašaje vezane uz ovu gradnju, treba odati priznanje hrabrim Vidonjcima, koji nisu žalili ni novca ni znoja, da bi došli do svoje župske crkve. Polovicu novčanih sredstava vezanih uz troškove gradnje priskrbila im je Nadbiskupija od inozemnih darovatelja. Ipak najveći dio tereta ležao je na leđima poletnog župnika Stipe Vrdoljaka, koji organizira i vodi gradnju. Razloge za spomenute nedostatke objekta trebalo bi tražiti na drugoj strani.

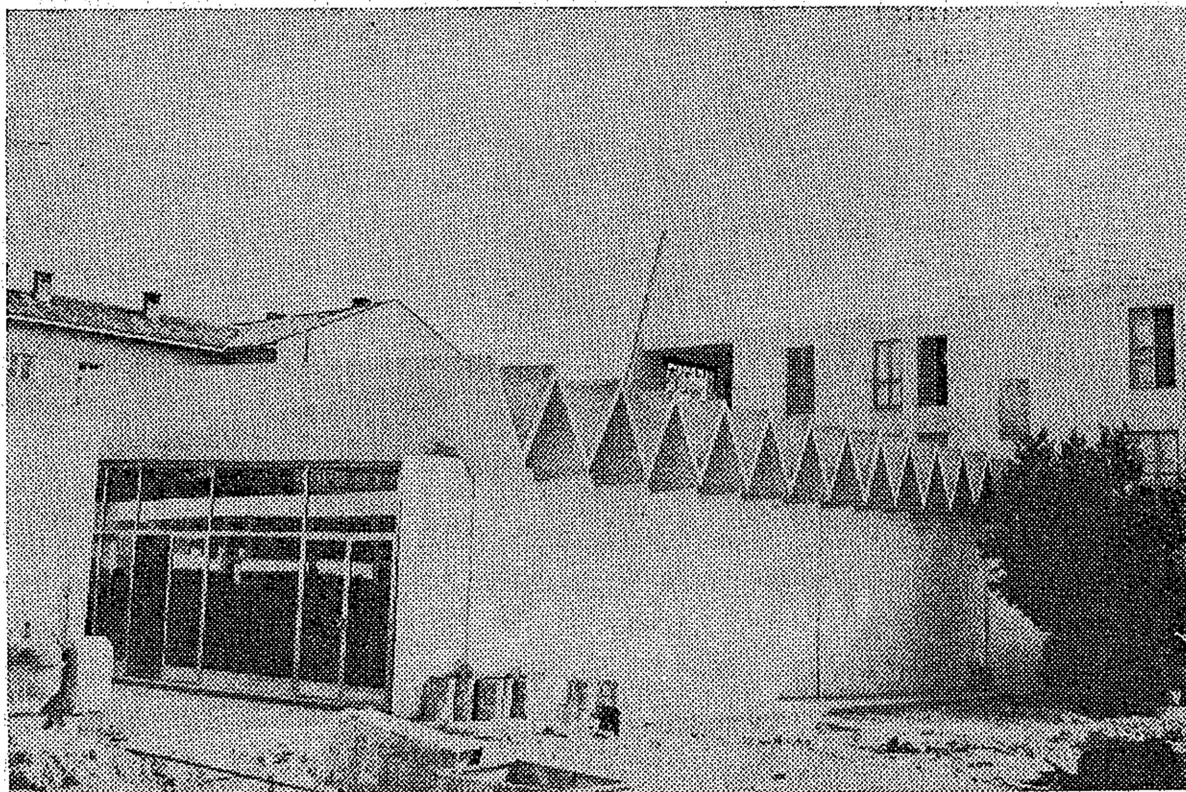
Gradnja crkve započeta je godine 1967, a nadbiskup dr Frane Franić posvetio je crkvu 22. kolovoza 1971. Srcu Isusovu i Srcu Marijinu.

ŽUPA SVETE OBITELJI — SPLIT

Najprije nekoliko glavnih tehničkih i faktografskih podataka.

Novu crkvu Svete Obitelji projektirao je splitski arhitekt ing. Vlado Gotovac. Radove na gradnji crkve organizirao je župnik o. Grgo Sikirić. Gradnja je započeta 28. lipnja 1969, a blagoslov temeljnog kamena obavljen je 28. prosinca iste godine. Crkva je dovršena u rekordnom vremenu, i već je 19. ožujka 1971. bila posvećena od nadbiskupa dr Frane Franića. Dimenzije crkve iznose: 22x17 m. Srednja visina crkve, s obzirom na kosi pod i vodoravni dio oko oltara, iznosi oko 5 metara. Crkva je djelomično ukopana u zemlju. Zajedno s crkvom sagrađena je i vjeronaučna dvorana (72 m²), a povezane su podzemnim hodnikom.

Nova župska crkva Svete Obitelji otaca Trećeredaca prva je crkva koja je u Splitu sagrađena poslije godine 1945.

SPLIT — ŽUPA SVETE OBITELJI: NOVA ŽUPSKA CRKVA

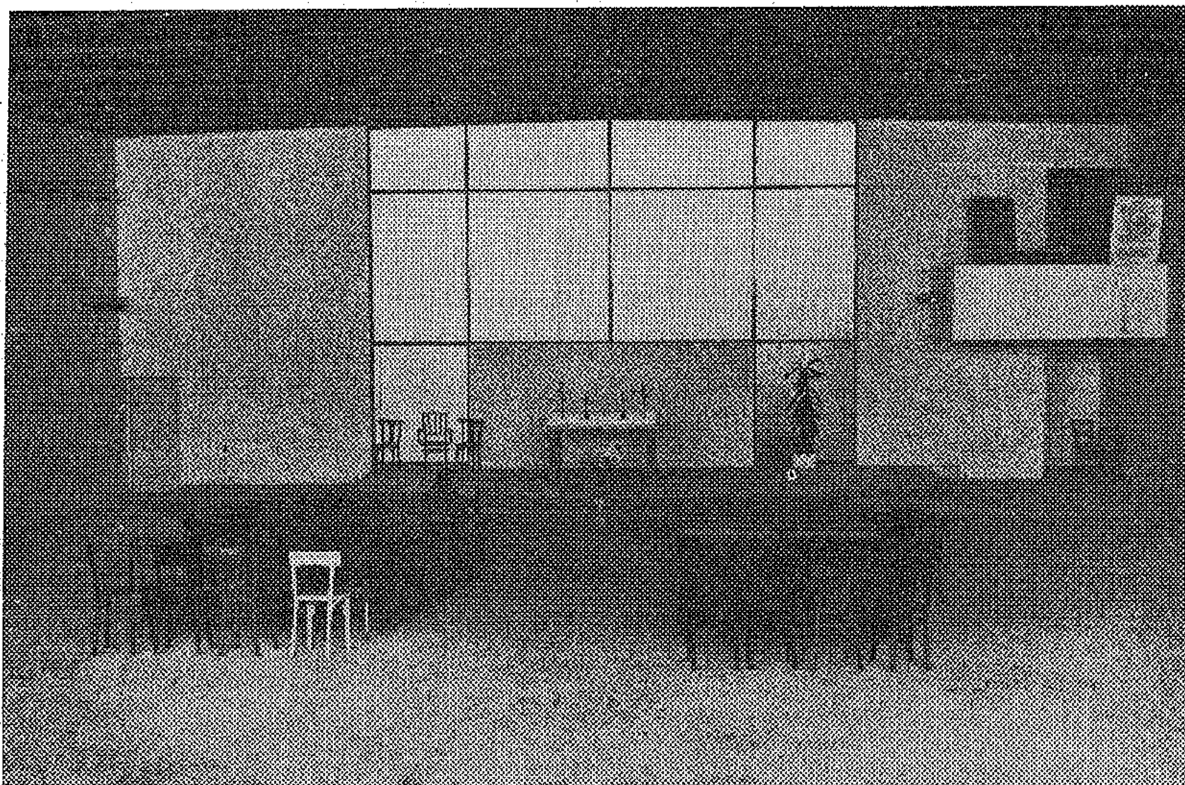
Građevina nema vanjskih elemenata (osim izdignutog metalnog križa) prema kojima bismo je mogli izdvojiti od ambijenta i prepoznati kao sakralni objekt. Ona bi po svome

vanjskom izgledu, naročito po krovu, mogla isto tako biti, na primjer, i prostor za privredni pogon. Takvom dojmu svakako doprinosi i djelomično ukopavanje objekta u zemlju. Vjerojatno je takvo rješenje, odnosno ukopavanje, bilo uvjetovano urbanističkim razlozima.

Cementni krov (naborani sistem) vrlo je originalno riješen. I iznutra gledan djeluje dosta živo i skladno. Ali, kako će se vjernici za ljetne žege i zimske studeni ispod njega osjećati, drugo je pitanje. Vjerojatno je predviđena toplotna izolacija.

Unutrašnji prostor crkve je sveden na golu i bitnu funkciju. Tlo crkve, koje se koso spušta od ulaza prema oltaru, je novost u tretiranju crkvenog prostora. Takvo rješenje omogućuje prisutnima lakše praćenje i sudjelovanje u obrednim činima.

Mjesto za oltar je podignuto za dvije stepenice, a posred tog prostora smješten je kameni oltar. Prostor je očito u skladu s liturgijskim propisima. Ali smatram da nije pogođena ni veličina ni oblik oltarne menze. Oltar je i nezgrapan i malen. Znamo da je oltar ustvari stol, koji simbolizira okupljanje, zajedništvo, prijateljstvo, gošćenje. Ta ista simbolična svojstva mora imati i oltar — središte okupljanja određene župske zajednice. I zato, kad se postavlja oltar, nije samo u

SPLIT — ŽUPA SVETE OBITELJI: UNUTRAŠNJOST NOVE ŽUPSKE CRKVE

pitanju njegova funkcija, njegova prostorna dostatnost, već se mora imati pred očima i gore spomenuta simbolika, pa mu prema tome odrediti i oblik i veličinu.

Velik dio zidne plohe iza oltara je ustakljen. Ustakljena ploha je u isto doba i snažan izvor dnevnog svjetla. Ipak mislim, da nije u pitanju dnevno svjetlo u crkvi, kad ga ionako dosta ima iz potpuno ustakljenog pročelja. Tim više što je takvo svjetlo, dolazeći s leđa, i vrlo ugodno. I kad ne bi bilo dovoljno svjetla s pročelja, pozicija iza oltara, osobito onako nisko, ne bi smjela biti korištena za izvor dnevnog svjetla. Oltar je naime središnja točka crkve. Prema njemu je pogled prisutnih stalno usmjeren, ali u ovom slučaju suočen i s jakim izvorom svjetla, koje mu ne pada posve ugodno, pa ga i smeta. Poziciju oltara se moglo idealno osvijetliti s krova. Vjerujem, da je za takvo osvjetljenje krov kakav jest pružao tehničke mogućnosti.

Po mom mišljenju je i električna rasvjeta slabo riješena. Na bočne zidove, po njihovoj čitavoj dužini i u malim razmacima, po prilici jedan metar ispod krova, postavljene su u malim sjenilima reflekta žarulje. One, tako postavljene, blješte. Smatram da su se za električnu rasvjetu izvrsno mogle iskoristiti udubine u krovu. I čudim se da to nije učinjeno.

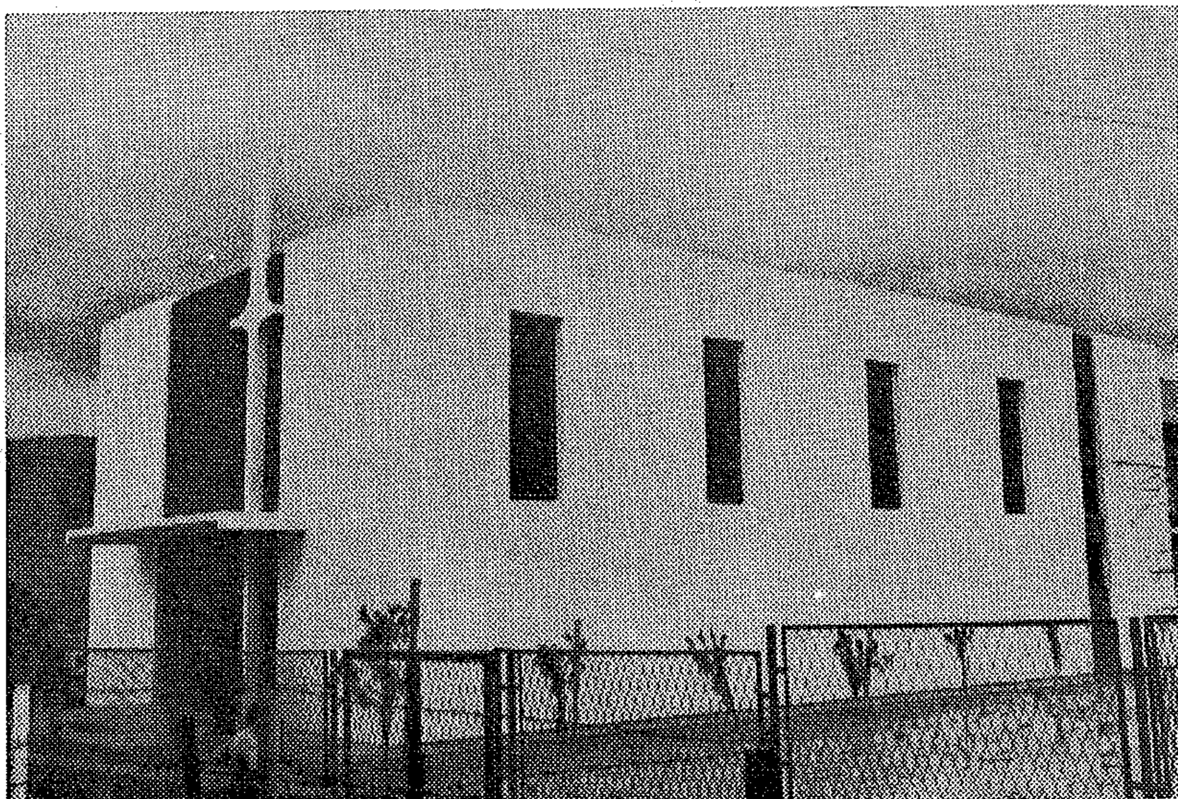
KMAN (Split)

Salezijanci su na Kmanu (sjeverna periferija Splita) sagradili uz pomoć vjernika oveću bogomolju, koju bismo mogli, s obzirom na dimenzije (21x12x7 m), »krstiti« i crkvom. Površina crkve iznosi 250 m². Dimenzije crkve su uvjetovane urbanističkim planom tog dijela grada, a vezana je uz župski stambeni objekt. Crkvu je projektirao ing. Vladislav Ljolje iz Omiša, a gradnju je organizirao župnik Petar Šimić.

Crkva je sagrađena u rekordnom roku od osam mjeseci iz armiranog betona i betonskih elemenata (bloketi). Posvećena je Mariji Pomoćnici od nadbiskupa dr Frane Franića 22. kolovoza 1971.

Temeljne značajke građevine jesu jednostavnost oblika i svrsishodnost prostora. Po svom izgledu nije nametljiva za svoj okoliš, a opet je od njega različita. Križ na pročelju, kojega se vertikala proteže po cijeloj visini i strši iznad krova za koji metar, govori o karakteru i namjeni objekta. Čini se da bi još snažnije djelovao, da je i horizontala križa još više protegnuta.

Unutrašnji prostor crkve je vrlo lijep u svojoj jednostavnosti. On pruža posjetiocu mogućnost ugodnog boravka. U njemu nema ništa suvišno. Boje, u kojima prevladavaju sivo-plavi tonovi, dobro su složene. Ipak malo disonantno djeluje blijedo-crvena boja na pozadinskoj plohi svetišta. Tlo je

SPLIT — KMAN: NOVA ŽUPSKA CRKVA

crkve prekriveno teraco-pločama u imitaciji mramora. I to je po sebi dobro. Samo je šteta što je prilično dobar izgled tla pokvaren »sagom« širine oko dva metra, koji se pruža od ulaza do svetišta. »Sag« je »satkan« od teraco-ploča znatno tamnijim od onih kojima je prekriven ostali dio crkvenog prostora. Takvim rješenjem prostor nije nipošto obogaćen, već je samo nepotrebno skrenuta pozornost posjetioca na tlo. To je trebalo izbjeći.

Svetište je od lađe odijeljeno sa dvije stepenice. Kameni je oltar, s obzirom na prostor svetišta, postavljen asimetrično, što meni osobno dobro stoji.

Iznad ulaza u crkvu podignut je elegantni, funkcionalni i prostrani kor.

Dnevno svjetlo i električna rasvjeta zadovoljava.

Crkva je namještena i novim hrastovim klupama.

SPLIT — KMAN: UNUTRAŠNJOST NOVE ŽUPSKE CRKVE

I na kraju, kad je riječ o novoj kmanskoj crkvi, možemo reći da je sve učinjeno brzo, jednostavno, svrsishodno i relativno jeftino (oko 350.00 din). Ovdje je novac ekonomično uložen. Tim više, kad znamo, da je na drugoj strani sam krov crkve Svete Obitelji (Trećoredci) u Splitu stajao gotovo koliko čitav objekt na Kmanu.

OTOK (Cetinski dekanat)

Otok, slikovita župa u cetinskom krajoliku s pravom se ponosi novom župskom crkvom Svetog Luke. Građevinski radovi su započeti godine 1970, a dovršeni u rekordnom vremenu, godine 1971. Radove je na izgradnji crkve vodio i organizirao župnik o. Augustin Krolo. Crkvu je projektirao ing. o. Pio Nuić iz Mostara u obliku oktogona (23x23 m). Visina crkve, odnosno zvonika s križem, iznosi 23 m. To je vrlo zamašan objekt. Podignut je u kombinaciji armiranog betona i betonskih elemnata (bloketi), i to vlastitim snagama župe, koja broji oko 500 obitelji i 2.700 duša.

Zaslužuje spomenuti i izgradnju dviju dvorana za vjeronauk. One su prislonjene uz jugoistočni dio crkve, pa tako s crkvom čine jednu arhitektonsku cjelinu. Dvorane su doista izvrsna rješenja za brojnu djecu tako velike župe. Međutim, one su crkvu odveć tlocrtno razvukle, pa je tako sama crkva

izgubila na svojoj skladnosti. Bilo bi bolje da su sagrađene odvojeno od crkve, a terena je zato bilo dosta, pa bi i izgled građevine bio daleko estetskiji.

Projektant, slijedeći logičku raščlambu samog tlocrta, formirao je zvonik, koji izrasta iz središnje točke samog objekta, od osam stupova na koje je smještena i mala kupola zvonika. Ako se projektant odlučio (ne ulazim u pitanje konstruktivnosti i statičnosti pozicije) da smjesti osam stupova na tako malom prostoru, onda su oni trebali biti izvedeni s više osjećaja za ležernost i eleganciju. Ovako djeluju prenaglašeno i preglomazno, pa čitavoj konstrukciji daju dojam nepotrebne težine.

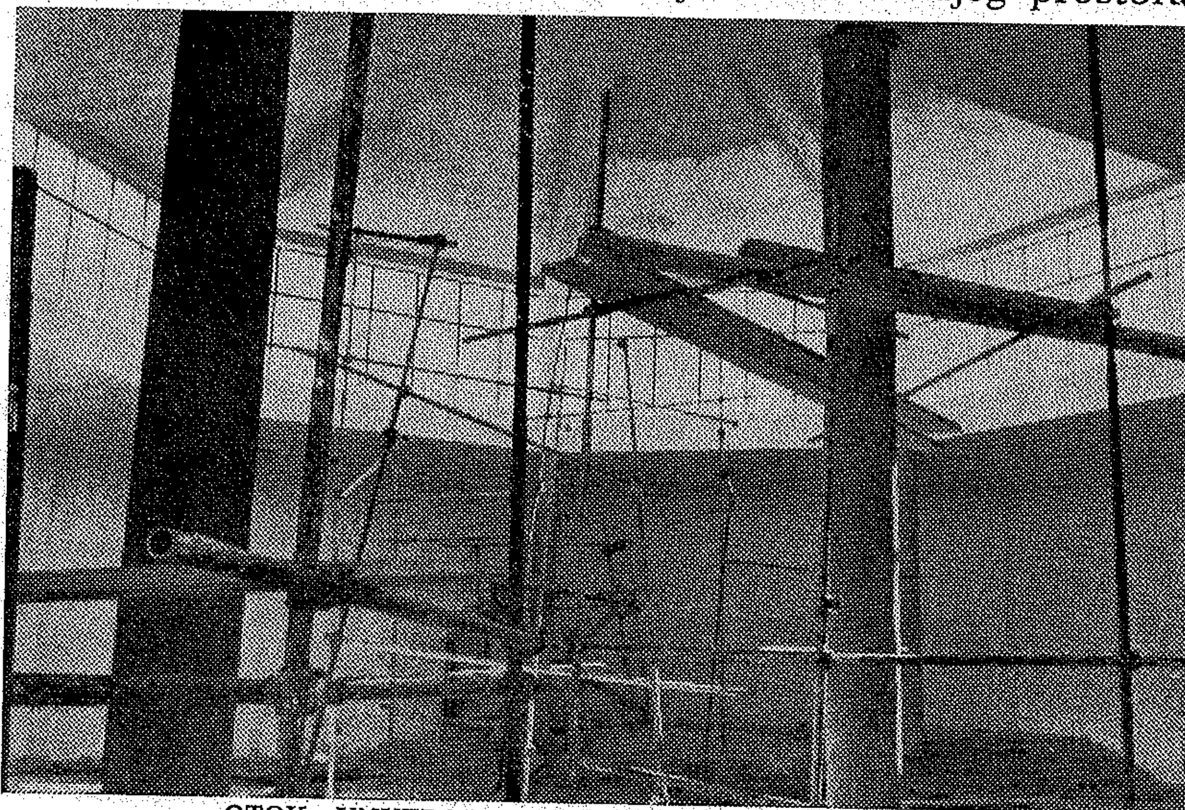
OTOK: NOVA ŽUPSKA CRKVA

Ulaz u crkvu, koji vodi kroz troja vrata, zaštićen je trijemom (nadstrešnica). Trijem je izvučen iz tlocrta crkve i podignut je po čitavoj dužini zapadne stranice oktogona. Sve je to u redu i svrsishodno. Samo čemu služe dva glomazna, okrugla stupa, koja su postavljena na prijelazu sa stubišta u trijem? Oni trijem dijele u tri jednaka dijela. Zar trijem, kao i pročelje crkve, ne bi bilo daleko ljepše da nije tih dvaju stupova? Već se na prvi pogled vidi da nemaju ni konstruktivne ni organske veze s objektom. Oni nemaju što

nositi. Očito je da su sami sebi svrha. Postavljeni s namjerom da prostor i izgled crkve »obogate«, oni ga ustvari nagrdiše.

I rješenje srednjeg dijela objekta (srednji s obzirom na prizemlje i zvonik) tipično je paviljonsko. On je sav po čitavoj svojoj visini i opsegu u staklu. Po mom mišljenju osnovni nedostatak takvog rješenja leži i u činjenici, što će velike staklene plohe omogućiti i prodor snažnog svjetla u crkvu. Čovjek će se osjećati kao na otvorenom. Tako jaki izvori svjetla bit će vjerniku samo smetnja, pa bi trebalo naći načina (zastori ne bi došli u obzir), da se prodor svjetla disciplinira, ako se želi u takvom prostoru boravak učiniti pogodnim za sabranost.

Unutrašnji prostor crkve je ožbukan. Nazire se i dominantno mjesto za oltar. Plato za oltar je uzdignut iznad tla crkve za pet stepenica. Oltar, ambon, krstionica, sedes, namještaj, kao i električna rasvjeta, još nisu postavljeni. I kako svi ti elementi sačinjavaju važnu komponentu za konačni izgled ponutrice, to ni konačnu ocjenu unutrašnjeg prostora

OTOK: UNUTRAŠNJOST NOVE ŽUPSKE CRKVE

nije moguće dati. Međutim, taj prostor gledan sam za sebe, snažno se doima. To važi i za čitav objekt uza sve njegove estetske manjkavosti. Vjerujem da bi na takav objekt bila ponosna svaka sredina, pa i gradska. I svi oni koji su se trudili na njegovoj realizaciji zaslužuju iskreno priznanje.

OMIŠ

Oko tri kilometra jugoistočno od grada smješteno je novo omiško groblje. Groblje je u formiranju. Na zapadnoj strani groblja, lijevo od ulaza sagrađena je iz cementa mrtvačnica i čekaonica s trijemom. To su prizemni objekti. Uz te objekte sagrađena je godine 1971, također iz cementa i grobišna crkva, koja visinom nadvisuje spomenute građevine. Objekti su prekriveni kupom kanalicom. Takvo je rješenje grobišnog kompleksa, s obzirom na izgradnju crkve, jedinstven slučaj na području splitske nadbiskupije, pa ga zato i spominjem.

Iz pročelja crkve s desne strane izrasta mali zvonik. Čitava se građevinska kompozicija lijepo i skladno doima. Smatram da bi dojam bio još povoljniji, da su stupovi, a time i lukovi trijema ponešto viši. I funkcija trijemskog prostora je to iziskivala.

Unutrašnjost crkve (40 m²) karakteristična je po svojoj jednostavnost. U njoj je smještena samo oltarna menza prema puku. U planu je postavljanje većeg i umjetnički vrijednijeg križa s korpusom na zidnu plohu iza oltara. To je dobro zamišljeno. Međutim, smatram, da bi s obzirom na namjenu prostora (sprovodni obredi) na istoj poziciji vrlo dobro došao, pa čak i bolje, lik uskrslog Krista.

OMIŠ: CRKVA NA NOVOM GROBLJU

Istina, i križ je znak pobjede nad smrću, ali, znamo, tek poslije Kristova uskrsnuća. U crkvi se, naime, obavljaju posljedinji ispraćaji pokojnika. Upućuje im se posljednja riječ. Nada i vjera u uskrsnuće ublažuje bol odlaska i rastanka. Takvoj nadi i vjeri je temelj uskrsli Krist.

Ako bismo se pak odlučili na postavljanje i križa i lika uskrslog Krista, onda bi se križ mogao postaviti iza oltara, kako je zamišljeno, a lik uskrslog Krista na zidnu plohu iznad izlaza ili na desno do izlaza iz crkve. I tako postavljeni lik uskrslog Krista bio bi znak i dokaz da posljednji ispraćaj pokojnika nije ispraćaj u smrt nego u Život.

Projekt za čitavu građevinsku kompoziciju skupa s crkvom izradio je arhitekt Frano Gotovac iz Splita. Crkva je zauzimanjem župnika Joze Jurića sagrađena o trošku župske zajednice.

PODSTRANA (Poljički dekanat)

Župa, smještena uz more, nadomak Splitu, broji oko 1.600 duša.

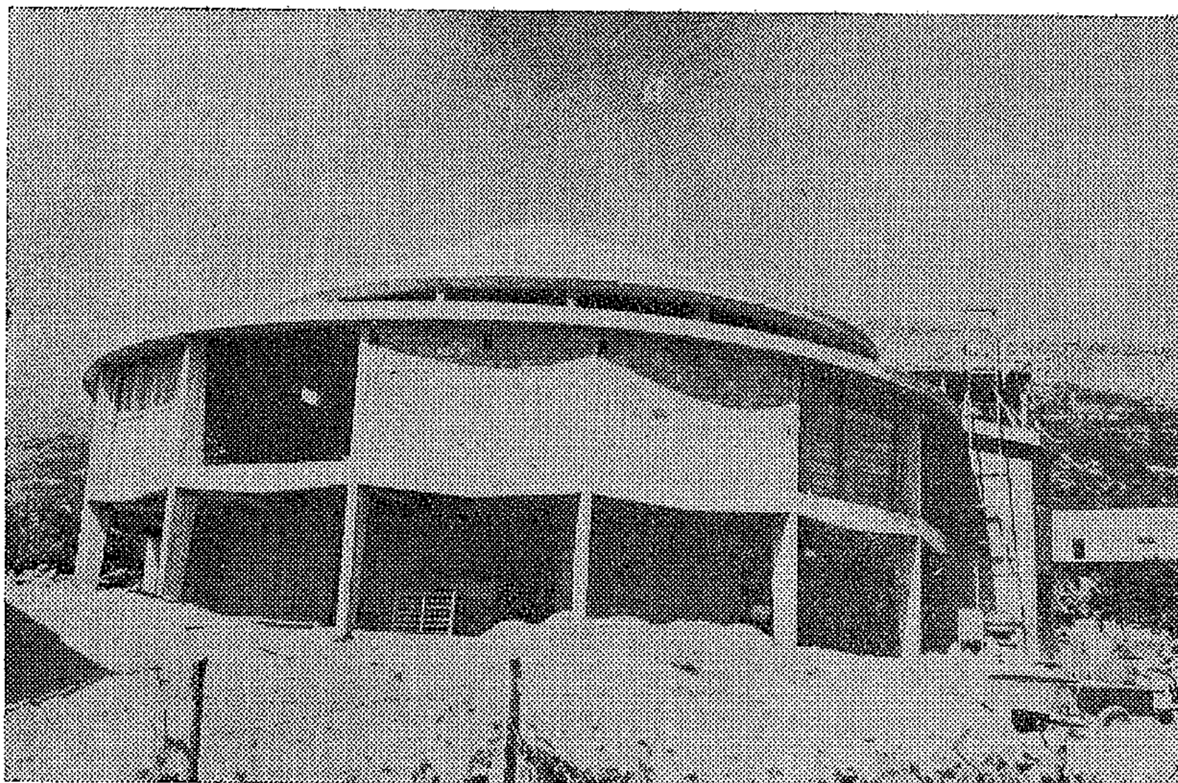
Ovdje susrećemo tlocrtno kružni oblik nove crkve. Sagrađena je iz armiranog betona i betonskih elemenata (bloketi).

Već je na prvi pogled jasno, da između ovog oblika crkve i onog u Vidonjima postoji očita genetska srodnost, pa to upućuje na istog projektanta, kojega su projektantske zamisli vezane uz krug. I prema tome je autor projekta nove župske crkve Gospe od zdravlja u Podstrani ing. arhitekture Đema Hamzić iz Rima.

Međutim, već unaprijed mogu reći, da je nova župska crkva u Podstrani daleko skladnije i vrijednije građevinsko ostvarenje u usporedbi s novom župskom crkvom u Vidonjima.

Gradnja crkve započeta je godine 1967. Radove vješto organizira i bori se za novčana sredstva skupa sa Župskim pastoralnim vijećem i vjernicima Podstrane župnik Zdravko Čulić. Pokriće troškova gradnje, a oni nisu mali, snosi župska zajednica. Crkva je koncem godine 1970. stavljena pod krov, što je svakako velik uspjeh. Posveta nove crkve predviđena je za 21. studenoga 1972.

Čitavim južnim polukrugom građevine, koji gleda prema moru, a to bi trebalo biti i njezino pročelje, proteže se prizemno vrlo ugodan prostor atrija. Taj je prostor ispresijecan

PODSTRANA: NOVA ŽUPSKA CRKVA U GRADNJI

stupovima - nosačima. Iz atrija se stupa u unutrašnjost crkve. S jedne i druge strane ulaza u unutrašnjost crkve vode prostrane stepenice na balkon-galerije, koje se protežu čitavim južnim polukrugom građevine. Smatram da je to dobro rješenje, iako stubište ponešto razbija cjelovitost unutrašnjeg prostora, pa je stoga i smetnja njegovoj funkciji. Balkon, sam za sebe gledan, dobro stoji.

Mjesto za oltar predviđeno je u centru sjevernog dijela polukruga. Ono nije arhitektonski nimalo istaknuto, pa se zato ovdje ne može govoriti o svetištu u klasičnom smislu.

Stožasti krov nose jaka armirana rebra. On je po svojoj sredini presječen i opet nastavljen, da bi se tako dobilo i otvore za, nadamo se, vrlo ugodnu rasvjetu crkve.

Radovi na uređenju ponutrice crkve su u tijeku. Međutim, njezin vanjski izgled, osnovne konture objekta su konačne, pa bi se o njemu mogao dati sud.

Objekt, u cjelini gledan, u sebi nosi slabije izražene elemente istočnjačke arhitekture. To je razlog, da takav graditeljski izraz ne odgovara našoj graditeljskoj kulturi. Objekt se očito nije dobro uklopio u svoj okoliš. Inače, sam po sebi gledan u cjelini i apstrahirajući ga od ambijenta, ugodno djeluje. Zvonik će svakako upotpuniti građevinsku kompoziciju i prolazniku naglasiti njegov karakter. I kupa kanalica

koja će se postaviti, doprinijet će da se ublaži dojam orijentalnosti. Naime, kupa kanalica i kamena ploča karakteristična su krovna rješenja za gotovo čitav hrvatski priobalni pojas.

Uz sjeverni dio polukruga građevine smještene su pomoćne prostorije i župski stan. Stan se nalazi na sjeveroistočnom dijelu polukruga, a pomoćne prostorije, učionica i sakristija, na sjeverozapadnom dijelu. Svojom visinom prate visinu zidova crkve, a tlocrtno se izdvajaju iz kružnog oblika građevine. Bilo bi bolje da nije na taj način riješeno pitanje pomoćnih prostorija i župskog stana.

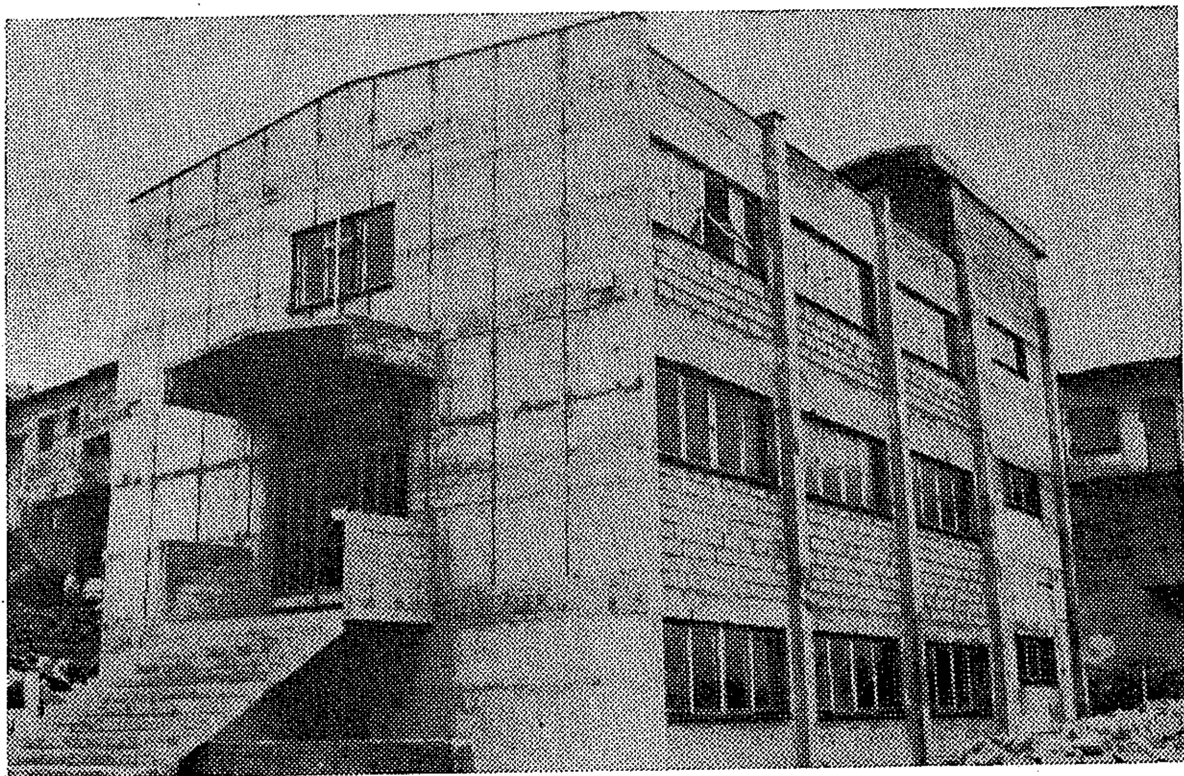
Naime, u svojim tlocrtnim osnovama kružni oblik građevine ne »trpi« takve priljepke. Oni se doimlju kao neke »otekline«, ili, još slikovitije rečeno, »divljake«, koje uz deblo stabla izbijaju iz zemlje i nagrđuju ga. Pomoćne prostorije i župski stan nisu organski vezane uz kružni objekt crkve, pa djeluju nametnuto i neskladno.

Dakako, da je stilska harmonija objekta time narušena. On je izgubio i na čistoći forme. Umanjena je i funkcionalnost pomoćnih prostorija. To je, po mom mišljenju, jedini ozbiljniji nedostatak vanjskog izgleda građevine.

Župski stan i vjeronaučnu učionicu trebalo je bezuvjetno odvojiti od crkve kružnog oblika. Time bi crkva poprimila estetskiji izgled, a u župskom stanu i pomoćnim prostorijama izbjegla bi se skučenost, koja je upravo posljedica tog spajanja s crkvom.

Privremena rješenja

Kako se Split širio, tako je rasla i potreba za pastoralnim centrima u novim dijelovima grada. To je riješeno na taj način, da su u novoosnovanim župama podignute župske kuće, a u njihovom prizemlju bogomolje - kapelice. Time se izvrsno doskočilo vjerskim potrebama vjernika. Takva rješenja susrećemo na Škrapama, Visokoj (Isusovci) i Brdima. Sve je to istočna periferija Splita.

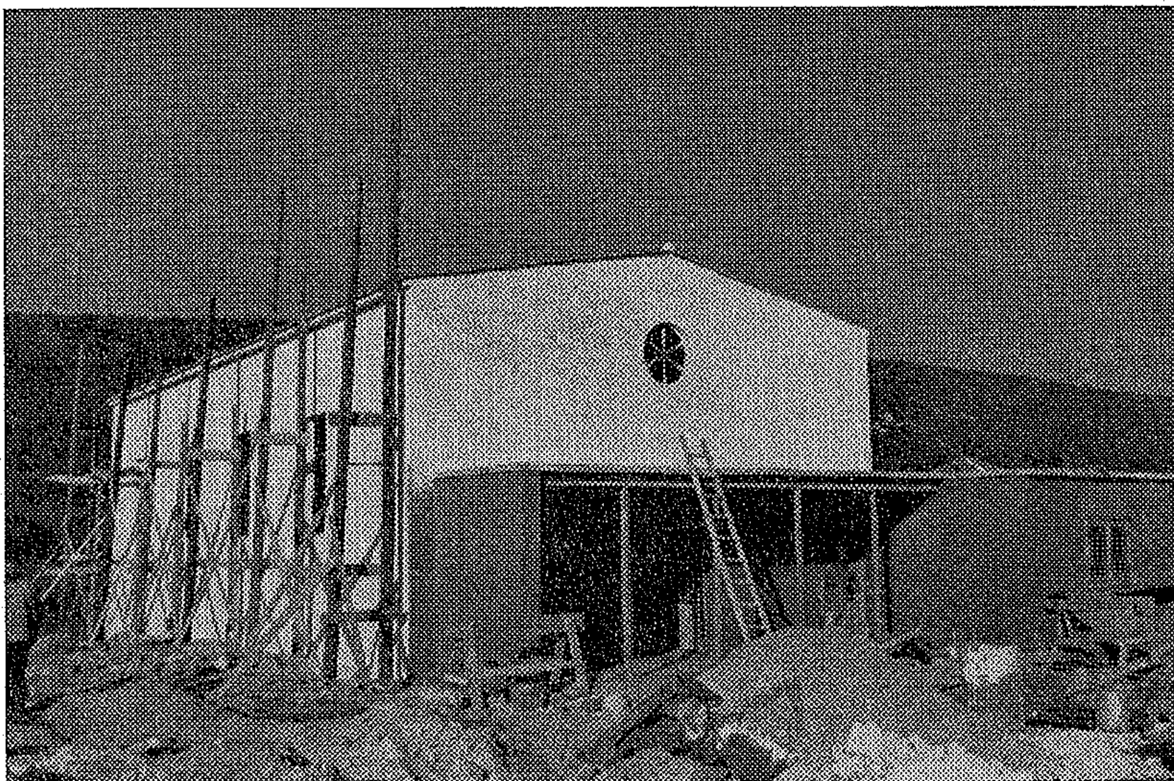
SPLIT — VISOKA: VJERONAUČNA DVORANA, KAPELICA I STAN

Isto tako godine 1962. u župi Duće (Poljički dekanat) podignuta je kapelica (prizemlje) u kombinaciji sa stanom (kat) zalaganjem župnika Josipa Perice. Sada su u toj župi u tijeku pripreme za gradnju nove župske crkve. Temelji s potpornim zidom već su naliveni. Brigu o gradnji vodi novi župnik Ćiro Žamić.

Nešto je slično, ali još nedovršeno, učinjeno i u Metkoviću II — na Jerkovcu (župnik Ćiro Burić). Podignuta je zgrada veličine 20x10 m i iskorištena za stan župniku (kat) i crkvu (prizemlje).

I u Slivnu-Ravnu (Neretvanski dekanat) sagrađen je uz novu jadransku cestu objekt, kojega prizemlje služi za kapelicu, a kat za stan župniku.

I na području velike sinjske župe u godini 1971. podignuta su dva vjerska »servisa« u Glavicama i Brnazima. Oni će služiti za održavanje vjeronauka i za vjerske obrede. Zgrade imaju i manje pomoćne prostorije. Objekte je projektirao splitski inžinjer Ante Barač. Takvi su objekti s pastoralnog stajališta od neprocjenjive važnosti.

SINJ: VJERSKI »SERVIS« U BRNAZIMA

PLANOVI

Valja spomenuti da se vrše pripreme za gradnju novih crkava u Svibu (Imotski dekanat), u Krušvaru (Kliški dekanat) i Jesenicama (Poljički dekanat).

* * *

I na kraju ovog prikaza nameće se opći zaključak: estetika, skladnost i funkcija unutrašnjeg prostora sagrađenih crkava ostavlja povoljniji dojam od njihova vanjskog izgleda.

Važne komponente unutrašnjeg izgleda crkve

1. BOJENJE CRKVE

U bojenju crkve u posljednje vrijeme zapaža se vidljiv napredak. Nije uvijek i svugdje sve pogođeno, ali nastoji se izbjegavati kič, koji se najčešće očitovao u vrlo jarkim i slabo složenim bojama. Sve je manje vidjeti »cvitića« i »zvizdica«, što je opet bio neukus posebne vrste. Takvoj vrsti neukusa bile su podložne osobito crkve po selima. I dekoriranje je potpuno iščezlo. Ono je bilo karakteristično za razdoblje između dva svjetska rata. Danas prevladava tonsko bojenje i redovito se na zidove polažu pastelne boje. Takvo bojenje može biti izvedeno u tehnici vapna sa zemljanim bojama i u polikoloru (plastični materijali). Tonsko bojenje u spomenutim tehnikama omogućava lakšu i češću obnovu crkve, što je za društvene prostorije posebno značajno, imajući u vidu i higijenu prostora.

Bojenje crkvenih zidova uljnom tehnikom pokazalo je dosta slabosti. Takav je rad i skup. Ako su tome zidovi podložni vlazi, izgled crkve se brzo kvari i novac je tada uzalud utrošen. Zidovi su zatvoreni, ne dišu. U takvoj je tehnici izgled crkve teže i obnoviti. Ukratko: ne vidim ni jedan razlog, koji bi govorio u prilog primjene uljne tehnike kod bojenja crkava.

Bojenje i tehnika bojenja je vrlo važna komponenta izgleda crkve. Prema tome bi i taj predmet svakako zasluživao temeljitiju obradu i opširniji osvrt. To je tema za posebnu raspravu.

2. OSLIKAVANJE CRKVE

Oslikavanje crkava je gotovo već potpuno napušteno. Nekoliko godina unatrag bi se još mogao susresti pokoji pokušaj, i to, dakako, neuspio. Župske zajednice nemaju novaca za takve radove, a nedostaju i stručne osobe, kojima bi se s povjerenjem mogao povjeriti taj posao. Ali ne samo to.

I promjena tehnike gradnje i materijala (danas se često cementni zid ne prekriva žbukom) ne predviđa oslikavanje, pogotovo ne ono klasično.

O slici (relijefu) u novoj župskoj crkvi u **Zagvozdu** (Imotski dekanat) govorio sam u okviru osvrta na gradnju te crkve. I prema tome o toj slici A. Stanojevića ne bih imao što dodati.

Župska crkva u **Kaštel Kambelovcu** (Solinski dekanat) oslikana je i obojena prije petnaestak godina uljnom tehnikom. Slike, medaljoni, figurativne i simbolične smještene su pod sam strop vrlo visoke crkve (oko 10 m). One su po zamisli, sad već pokojnog, župnika Kažimira Sinovčića i slikara Nikole Samarđije trebale biti kateheze u slici. Međutim, zbog nepovoljne pozicije i slabih izražajnih kvaliteta slika, zamisao nije u potpunosti uspjela.

I u **Kostanjima** (Poljički dekanat) vide se tragovi takvih slabih pokušaja oslikavanja. Iznad trijumfalnog luka vidimo trnje, grožđe, kalež, zrake i golubice. Simbolični crtež, rad Nikole Samarđije, je odveć razvučen. Doima se vrlo sladunjavo — prava nadriumjetnost.

KOSTANJE: UNUTRAŠNJOST ŽUPSKE CRKVE (IZNAD TRIJUMFOLNOG LUKA VIDI SE SIMBOLIČNI CRTEŽ O KOJEM JE RIJEČ U TEKSTU)

I u svetištu **Gospe od zdravlja u Splitu** susrećemo po čitavoj zidnoj plohi iza glavnog oltara, prije desetak godina komponiranu, umjetničku sliku akademskog slikara Ive Dul-

čića. Slika je rađena u tehnici affresco i u nekonvencionalnom umjetničkom izrazu. Čitavim prostorom ne samo oslikane plohe, nego i cijele crkve, dominira impozantna figura Krista Kralja. To je poslije II. svjetskog rata kod nas najmonumentalnije slikarsko djelo sakralnog značenja. Tumač slike nalazi se kod ulaza u crkvu.

U **Sinju**, u svetištu Gospe Sinjske, vidimo na djelu majstorski kist akademskog slikara Bruna Bulića. Ima vrijednih umjetničkih ostvarenja, premda to za plafonsku sliku Gospinog uznesenja ne bih mogao reći. Sve su slike rađene u konvencionalnom klasičnom izrazu.

3. PRIRODNO I UMJETNO SVJETLO U CRKVI

Znamo da je svjetlost važna za biološki razvoj čovjeka i uopće za život na zemlji. Svjetlost, i prirodna i umjetna, podražajno utječe na mnoge čovjekove funkcije, na raspoloženje i na ponašanje. Koliko na otvorenom, toliko i u zatvorenom prostoru. Svjetlost je nerazdruživi pratilac čovjekov, pa mu je često izvorom estetskih doživljaja i vrlo snažan osjetni izvor raspoloženja. I, imajući pred očima čovjeka, svjetlost, rasvjeta sama po sebi ne smije biti cilj, svrha, već sredstvo za čovjeka. Danas se u arhitekturi pridaje vrlo veliku ulogu svjetlu, prirodnom ili umjetnom, te svrsi svjetla.

»Htio sam stvoriti mjesto šutnje, mira, svjetla i unutarnje radosti«, kaže Corbusier za svoju modernu crkvu u Ronchampu. Naravno nije svejedno koliko će svjetla i na koji način biti pušteno u jednu prostoriju, bila ona soba, učionica, crkva itd. Svjetlo može da smiruje, ali i da uznemiruje, već prema tome s kolikim je intenzitetom i na koji način prodrlo u zatvoreni prostor. Svjetlo, prirodno i umjetno, treba podesiti tako, da se čovjek pod njegovim utjecajem smireno, ugodno i staloženo osjeća, da mu ono godi, a ne da ga uznemiruje i rastresa.

Svjetlo treba učiniti izvorom radosti i veselja. Ono u crkvi skupa s arhitektonskim oblicima i volumenima, s bojama i liturgijskim zbivanjima treba da se slije u jedno i da sve te elemente povezuje i prožima. Njega treba prilagoditi čovjeku i oblikovati prema prostoru, ako želimo da doprinosi duhovnoj atmosferi. Tonovi umjetne rasvjete treba da djeluju kao tonovi i zvuk skladnog orkestra.

Ovdje nemam namjeru da o značenju svjetla i dobre rasvjete opširno raspravljam. Napominjem, da je moja studija o tom predmetu objelodanjena u »Službi Božjoj«, br. 2, Makarska 1967. Tiskana je i kao posebni otisak.

I na temelju svega, što je kroz posljednjih nekoliko godina učinjeno, može se zaključiti, da se vodi računa o tome (iako se to ne bi moglo reći za sve upravitelje crkava), da crkva bude što ugodnije osvijetljena, bilo danjim, bilo električnim svjetlom. Sve više se izbjegava upotreba električnog svjetla u svrhu dekorativnosti, a prevladava njegova temeljna funkcija: osvijetliti prostor i učiniti ga ugodnim za boravak. Klasična žarulja s niti sve više potiskuje fluorescentnu rasvjetu. Nastoji se postići indirektno osvjetljenje, što je svakako najprokušaniji i najsigurniji način dobre rasvjete. To ne znači da se još uvijek ne naiđe na rasvjetu provedenu po starim, pogrešnim kriterijima, koji u svjetlosti i rasvjetnim tijelima vide gotovo jedino dekorativnost. Smatram, da ćemo u novoj župskoj crkvi u Podstrani imati dobro danje svjetlo, koje će dolaziti iz presječenog stožastog krova.

Međutim, događaju se i ovakve stvari. Crkva se sagradi, pa čak iznutra i uredi, a onda se tek počinje misliti na električnu rasvjetu. Takav slučaj smo imali u novoj župskoj crkvi u Kučićima. Projektant već kod nacrta crkve mora stvoriti plan rasvjete. Mora misliti na smještaj rasvjetnih tijela. U protivnom rasvjeta neće biti svrsishodno i dobro riješena.

4. NAMJEŠTAJ CRKVE

Namještaj je vrlo važna i odlučujuća komponenta izgleda crkve. U namještaj crkve bi u širem smislu riječi pripadao i oltar, pa svetohranište (makar za neke crkve), ambon, krstionica itd. U strogom smislu riječi u namještaj bi pripadale klupe. Kroz jedan i drugi oblik namještaja trebalo bi da se provlači temeljna stilska zamisao objekta.

Ovisi često o novčanim mogućnostima kakvi će se materijali upotrijebiti za namještaj. Bitno je ipak, da on ne bude u stilskoj disonanciji s općim izgledom crkve.

Što se ne smije zanemariti kod planiranja gradnje

1. PODNEBLJE - SREDINA

Podneblje i sredina u kojoj će objekt biti sagrađen prvi je i odlučujući čimbenik kod odabiranja oblika i stila građevine. Pojam podneblja moramo svakako uzeti u širem smislu riječi.

Svaki kraj ima svoje građevinske specifičnosti, pa radilo se o gradskoj ili seoskoj sredini. Sva ta građevinska obilježja jednog kraja mogu i u novoj, suvremenoj gradnji biti primijenjena. I u suvremenom građevinskom materijalu, iako možda nešto modificirana, mogu naći svoju primjenu. Danas se, naime, malo gradi iz kamena. A kamen je u prošlosti bio gotovo jedini građevinski materijal na našim stranama. Danas se ipak može lijepo kombinirati kamen s cementom.

Mora se voditi računa o tome, da na jednom istom području, primorska arhitektura ima svoje karakteristike, a ona već malo udaljenija od mora opet svoje osobitosti.

Sve te osobitosti jednog kraja arhitekt mora poznavati, ako želi da se projektirani objekt prilagodi određenom podneblju. To je gotovo prvo i temeljno polazište, koje se u oblikovanju prostora ne smije zanemariti. Mora se voditi računa o prirodnim vrijednostima koje će u svoje krilo prihvatiti objekt.

U protivnom će doći do promašaja, kao što se dogodilo i događa, osobito s projektima koje uvozimo.

Naravno, takvi projekti se izrađuju, a da se ne poznaje ili se samo površno poznaje sredina u koju će se objekt smjestiti. Možda često nedostaje i snimljen lokalitet. Vrijednost takvom projektu ne želi nitko osporavati. Promatran sam za sebe može biti dobar, pa i odličan. No s obzirom na kraj i područje u kojemu se treba realizirati, može biti neprikladan. I već zbog toga orijentacija na strane projektante za naše crkve, osobito one za seosku sredinu, najčešće je pogrešna. A upravo projektima koji su importirani pristupamo često bez ikakve kritičnosti. Čim je iz uvoza, računa se da je i bez mane.

Ne smijemo smetnuti s uma, da domaći čovjek s više osjećajnosti i ljubavi doživljava svoj kraj nego stranac, pa će tu ljubav i osjećajnost znati unijeti i u projekt. To strancu, naravno, nećemo zamjeriti.

2. NACIONALNA GRADITELJSKA BAŠTINA

Hrvatski se teritorij nalazi na takvom zemljopisnom položaju, da hrvatsko graditeljstvo uopće, pa prema tome i sakralno, nije moglo izbjeći utjecaje ni s Istoka, a naročito sa Zapada. Taj je utjecaj osobito znatan u našim južnohrvatskim, primorskim gradovima. U njima se isprepliću utjecaji romanike, gotike, renesanse i baroka, pa i najnovijega modernog arhitektonskog izraza. Što se od ovih gradskih središta više udaljujemo, taj je utjecaj sve slabiji. Ako je stanoviti graditeljski stil i primijenjen na udaljenijem području od gradskih sredina, to je učinjeno toliko »stidljivo«, da je gotovo izgubio temeljne oznake raspoznavanja i razlikovanja.

Strani se utjecaji u graditeljstvu na hrvatskom tlu ne mogu zanijekati. U tom pogledu se nema smisla zatvarati. »Budimo toliko razboriti da priznamo, da su naša djela daleko od toga da bi bila potpuno naša« (Anatole France).

Ali isto tako nalazimo primjera, osobito kad je riječ o starohrvatskoj arhitekturi, gdje u graditeljstvu potpuno prevladava izvorni hrvatski izraz. Takva se autentičnost posebno očituje na širem pojasu hrvatskog područja uz more. Razumljivo je da i graditeljstvo sjevernih krajeva Hrvatske ima svoja specifična obilježja.

Starohrvatska se arhitektura odlikovala jednostavnošću graditeljskog izraza. A jednostavnost bi trebala biti i odraz jasnoće. Monumentalnost, u smislu dimenzija grandioznosti, u našoj starohrvatskoj graditeljskoj baštini ne susrećemo. Tome su svakako razlog naše tadašnje slabe tehničke i gospodarske mogućnosti. I prema tome takav graditeljski izraz ne bi se smjelo smatrati siromaštvom duha i ideja. Neka misao, ideja i nadahnuće može se izraziti vrlo snažno, često i najprofinjenije, na jednostavan način. Spomenimo samo naš starohrvatski pleter. Koliko je stilskog sklada u njegovoj jednostavnosti. On i danas nalazi svoju primjenu u hrvatskoj umjetnosti.

Mi danas uglavnom gradimo iz armiranog betona. I u gradnji s takvim materijalom starohrvatski stilski elementi mogu naći svoje mjesto. Stari hrvatski graditelji, gradeći iz kamena, stvarali su vlastiti stilski izraz. Ako takav izvorni izraz nije uvijek došao do izražaja, onda su objektu ipak davali svoj autentični naglasak. To mogu i suvremeni graditelji postići, gradeći iz cementa.

Napokon, mi ne možemo poreći strane utjecaje i na sve vrste hrvatskog književnog izraza. Uzora ima. Uzori su i potrebni. Ali nesumnjivo smo ostvarili autentični hrvatski izraz i u književnosti, i u kiparstvu, i u likovnoj umjetnosti, a danas i u filmskoj umjetnosti. Tek ono što je izvorno postaje vrijedno, zanimljivo, izuzetno i trajno.

Staro graditeljsko nasljeđe može se i u suvremenoj gradnji koristiti. Ono može i obogatiti suvremeni graditeljski izraz, koji će nastojati te stare građevne oblike još više razviti i usavršiti. Hrvatska danas ima za takva građevna komponiranja vrsnih arhitekata.

Arhitektura je, pa i ona najprimitivnija, jedan od izraza životne snage i pojedinaca i naroda. Ona je i manifestacija pogleda, mišljenja, ideja. Kako je i život u jednom neprestanom gibanju, razvoju, to je i arhitektura tome podložna, budući da je sa životom u uskoj uzročnoj vezi. Ona je rezultat životnih potreba. Život ne poznaje statičnost. I arhitektura isto tako. Uvijek je u traženju novih izraza, oblika. U tome i jest njena draž i neiscrpan izvor novih zamisli.

Tako i stari graditeljski oblici u novom izrazu mogu naći plodno tlo novoga rasta. Gradeći novo, a imajući pred očima staro, može nam pomoći da novi objekti budu izvorniji, skladniji, a često i jeftiniji za izgradnju.

I kad se jednom takvom sakralnom objektu dade hrvatski, bilo stari ili suvremeni izraz, onda on tek svraća na sebe oko domaćeg i stranog posjetioca. Plagijati nisu ni zanimljivi ni atraktivni. Kad turist obilazi svijetom, želi vidjeti nešto, različito od onoga, što gleda u svome kraju.

I zato kad se radi o sakralnom objektu koji će stajati na hrvatskom tlu, on treba da bude izraz hrvatske duše ili izraz stranca koji dobro poznaje tu dušu. I kad projekt radi nadahnuta duša hrvatskog graditelja, onda će on naći pravu kolijevku pod našim podnebljem. Tada asimilacija sa sredi-

nom neće biti problem, a niti će kontakt vjernika s takvim objektom i njegovim prostorom biti težak. Iz duše k duši.

»Hrvatska arhitektura mora tražiti vlastite putove istinskog, samostalnog izraza na sintetiziranim stoljetnim iskustvima nacionalnog graditeljstva, kako bi suvremenim jezikom i ona dala svoj doprinos općoj svjetskoj likovnoj i arhitektonskoj situaciji.«[2])

3. IZVEDBENE I FINANCIJSKE MOGUĆNOSTI

Projektant treba imati osjećaj za realnost. Osobito kad se radi o projektiranju sakralnih objekata, za čiju se izgradnju u našim prilikama teško namiče novac. Pomanjkanje tog osjećaja može biti i na štetu njegove zamisli izražene u projektu.

On mora imajući u vidu zahtjeve suvremenog projektiranja, voditi računa i o materijalnoj moći određene župske ili šire zajednice. Mora prilagoditi projekt njezinim izvedbenim i financijskim mogućnostima. Svoju maštovitost u projektiranju često mora obuzdavati stvarnim mogućnostima investitora. Za maštovit projekt potrebna su i maštovita novčana sredstva. Vjerske zajednice danas takvih sredstava redovito nemaju. Ako nešto i imaju, do toga dolaze mukom, pa trebaju biti upotrebljena vrlo racionalno i svrsishodno.

Vjerskoj zajednici je bitan prostor u kojemu će se okupljati pri vršenju vjerskih obreda. Taj prostor može biti oblikovan na razne načine, u ovom ili onom graditeljskom stilu. Ali može jeftinije i skuplje. Sve će ovisiti o tome, što je u tom smislu kadra pružiti, i financijski i izvedbeno, dotična vjerska zajednica. Projektant s tim mogućnostima mora računati. U protivnom, već je prvi korak u pravcu ostvarenja zamisli o gradnji crkve pogrešan.

Projekt mora biti financijski prihvatljiv, a izvedbeno moguć. Jedan projekt po sebi može biti dobar, ali ako je s obzirom na mogućnosti jedne vjerske zajednice neizvediv, onda on nije dobar. Tim više, kad nitko danas ne planira gradnju na jedno stoljeće, već sve mora biti gotovo kroz kratko vrijeme, najviše za nekoliko godina.

---

[2]) Duško Rakić: »UPROPASTITI — MOŽEMO SAMI, Hrvatski tjednik, br. 28, str. 15 — Zagreb, 29. 11. 1971.

I odgovorne osobe određene vjerske zajednice ne smiju precijeniti svoje stvarne mogućnosti i prihvatiti projekt, koji im se možda dopada, a nisu ga u stanju realizirati. Ambicije su potrebne, ali moraju biti svedene u okvire stvarnih mogućnosti.

Što se u slučajevima nerealnog projektiranja događa, a osobito kad su u pitanju ekstravagantni objekti, možemo pretpostaviti: s poslom se počne, a onda se negdje posred gradnje ili pri kraju klone, zbog spomenutih poteškoća. I da bi se nekako određenu vjersku zajednicu izvuklo iz kritičnog položaja, projekt se počne prekrajati da bi ga se učinilo izvedivim. To prekrajanje često za sobom povlači i izobličavanje temeljne graditeljske zamisli projektanta, pa se na kraju sve skupa doima kao neka karikatura onoga što se planiralo.

I zato uspjeh u građevinskim pothvatima, uz mnoge druge faktore, može osigurati realni osjećaj i projektanta i investitora, odnosno realna ocjena stvarnih mogućnosti određene župske zajednice.

4. KADROVI

Kadrovi su jedan od temeljnih uvjeta u realizaciji jednog građevinskog plana.

Ali, gradnja često zapne ili se posao slabo izvede upravo zbog pomanjkanja stručnih kadrova. Nije lako doći do njih. I zbog toga su investitori, osobito u ruralnim područjima upućeni na nadrimajstore (svaka im čast — rade onako kako znaju), od kojih se, imajući u vidu njihove kvalifikacije, ne može očekivati solidan posao. I u pomanjkanju novčanih sredstava često su župske zajednice orijentirane na njih, jer su u svojim ponudama i kao radna snaga pristupačniji. Međutim, kad se na kraju izvrši obračun, proizlazi da su zbog nesolidno izvedenog posla skuplji. Ako još k tome investitor (župnik redovito odlučuje) pristupi uređenju crkve (rasvjeta, bojenje itd.) prema njihovom (ne)ukusu, onda će zaista postići potpuni uspjeh — neuspjeha. To se nažalost može dogoditi i događa se.

I tako umjesto da se estetskim rješenjima utječe na pravilno formiranje njihova ukusa, oni naopako utječu na formiranje ukusa i svećenika i vjernika.

Uređenje crkve župnici ne smiju ispuštati iz ruku i prepuštati nestručnjacima, koji nas često, s obzirom na konačni izgled, vode u neukusnu realizaciju. To dokazuje uređenje

nekih novih i preuređenje starih crkava. Ako sami župnici nisu u stanju donijeti adekvatno rješenje za određeni slučaj, onda je potrebno savjetovati se sa stručnjacima. A to nije nikada na odmet, i to ne samo jedanput.

* * *

Rezimiramo li iznesena zapažanja, dolazimo do stanovitih činjenica.

Graditi je uvijek složen posao. I danas. Osobito ako se tom poslu pristupi — kako sam već naglasio — bez osjećaja za stvarnost.

Osim općih poteškoća uz koje je vezana svaka gradnja i u svako vrijeme, danas je sakralna građevinska djelatnost opterećena i posebnim poteškoćama. Da nabrojim samo neke.

— Nejasnoća cilja. To naročito važi za gradnje u seoskim sredinama. Često se zapaše, pa na što se umetne. Kakav-takav uspjeh, može garantirati jedino u svim detaljima razrađen projekt već na papiru. Treba jasno znati: što se želi i koliko se može.

— Kronično pomanjkanje građevinskog materijala.

— Pomanjkanje stručnih kadrova.

— Pomanjkanje novčanih sredstava, što posebno susrećemo kod manjih vjerskih zajednica.

— Rokovi. Istina, i rok izgradnje ulazi u plan gradnje. Ali zbog iznesenih razloga, rokove je danas teško ostvariti. I da bi se, recimo, mogla izvršiti planirana posveta crkve, radovi se završavaju navrat-nanos. A to je često na štetu i kvalitete i estetike.

Odnos svjetovnog i sakralnog graditellstva

Između jednog i drugog graditeljstva ne može se postaviti oštra granica. Jedno i drugo slijedi temeljne zakone graditeljstva. Jedno i drugo se služi istim građevinskim materijalima, oblikujući sakralni, odnosno svjetovni prostor. Svrha im je jedna, samo izraz može biti različit. I prema tome oni se ne isključuju, nego upotpunjuju, isprepliću i utječu jedno na drugo. Često se stapaju jedno s drugim.

Posebno ih veže prostor i materija. I u oblikovanje tog prostora pomoću materije i svjetovno i sakralno graditeljstvo treba da unese svoju ideju, misao, stil, izraz, nadahnuće.

Odgovarajući primjer imamo i na području književnog izražavanja.

Isti izražajni medij (riječi, izrazi, gramatička i stilska struktura) služi umjetniku da izrazi ljubavni, rodoljubni ili spiritualni osjećaj u pjesmi ili prozi. Ista materija — različiti izražaj. Sve ovisi o tome, kako su riječi prema unutarnjem nadahnuću složene i na koji se način nešto doživljava.

Tako je i kod arhitektonskog izražavanja. Ista materija, ali različit izraz — svjetovni ili sakralni. Rekosmo, da su temeljni građevinski elementi zajednički jednom i drugom izrazu. Prirodno će kod gradnje objekta koji će služiti u svjetovne svrhe prevladavati oni arhitektonski elementi koji će ga činiti takvim. Takvi elementi uz svjetovni izraz bit će njegov znak raspoznavanja od sakralnog objekta.

To isto vrijedi i za sakralni objekt. On u sebi mora nositi elemente i sadržavati izraz po kojemu će se raspoznavati od objekta namijenjena svjetovnoj svrsi. Često to mogu biti neznatni, mali, jednostavni građevinski detalji, ali značajni za raspoznavanje.

Sam križ, koji se najčešće običava vrlo naglašeno ili pak diskretno ubaciti u pročelje ili fasadu crkve, ne mora biti uvijek dostatan znak raspoznavanja. Sakralni objekt u sklopu građevina treba odmah prepoznati ne samo po križu ili zvoniku, već po čitavoj njegovoj kompoziciji. Mora se već po vanjskom izgledu osjetiti, da je takav objekt zov prema nadzemaljskom. On mora biti mjesto molitve, kutak tišine, sabranosti i mira. »Njezin je prostor prije svega prostor u

kojemu čovjek zastaje pred svojom sudbinom i pokušava joj razriješiti smjer.«[3])

I kao što se sakralni objekt po namjeni svoga prostora razlikuje od svjetovnog, tako se isto po svom izgledu i obliku mora od njega razlikovati. **Namjena građevine u najvećoj mjeri diktira i usmjeruje njezin oblik i prostor.**

Međutim, danas se opaža težnja da se sakralno graditeljstvo u svojim oblicima izjednačuje sa svjetovnim. To je posljedica modernog shvaćanja arhitekture, koja se svodi gotovo na samu funkciju. Ali isto tako možemo u takvom izjednačavanju nazreti izraz modernih koncilskih strujanja i ideja prilagođavanja u životu Crkve.

Izgled crkve se želi približiti, recimo, izgledu tvorničke hale. Takve pak ili slične crkve više su plod tehnike, inženjerije, nego izvornog nadahnuća, maštovitosti i invencije.

Prostor u kojemu će se današnji čovjek sabrati, u kojemu će on moliti, razmatrati, potrebno je da i po svome izgledu bude različit od onoga u kojemu dnevno boravi i radi. Unutarnju promjenu sadržaja rada dobro je da prati i vanjska. On će u tom slučaju tu promjenu snažnije i doživjeti.

Kazališna umjetnost neće se nikada odreći scenografije. Može se govoriti o različitim načinima scenskog izraza, ali se vrlo dobro zna, da scenografija izvrsno upotpunjuje umjetnički doživljaj i pomaže snažnije doživjeti riječi, kretnje, geste (mimiku) glumca.

I za liturgijski, religiozni doživljaj potrebna je, uz sve ostalo, i odgovarajuća scena.

Uvjeren sam da i sa psihološkog gledišta stapanje (možda bi ovdje bio adekvatniji izraz »utapanje«) oblika sakralnog graditeljstva sa svjetovnim nema svoje opravdanje. Ako radniku, i ne samo radniku, dajemo crkvu u obliku tvorničke hale, što mu dajemo? On je svaki dan u takvom prostoru. Njemu je potrebna promjena okvira u kojem se vrši rad. I molitva je rad. Stoga je potrebna i promjena scene, koja će njegov unutarnji doživljaj religiozno prodahnuti i učiniti što snažnijim. Crkva - tvornička hala, neće u tom smislu inspirirati ni njega, ni bilo koga drugoga.

Ja osobno doživljavam utapanje sakralnih građevinskih forma u profane kao nedostatak ideja, inspiracije. Ne bi li se to moglo uzeti kao znak da ideja Evanđelja gubi na prodornosti i zanimljivosti, pa se to, eto, reflektira i u sakralnom

---

[3]) Željka Čorak: POVRATAK ZVIJEZDAMA, Hrvatski tjednik, br. 8, str. 19, Zagreb 4. 6. 1971.

graditeljstvu? Teško mi je tu građevinsku simbiozu, gdje se ona pojavi, tumačiti uzmicanjem Crkve pred svijetom ili pak skrivanjem od svijeta. Netko će je možda i tako protumačiti. Ali sam ipak uvjeren, da Evanđelje s takvom praksom više gubi nego dobiva. Sve to vodi, da se tako izrazim, u materijalnu sekularizaciju Crkve. Crkva se nipošto ne bi smjela plašiti svoga očitovanja svijetu, pa kad se radi i o graditeljskom vidu njezine prisutnosti u njemu.

A kad se radi o konkretnoj primjeni ovih tvrdnji na naše prilike, moglo bi se reći da je baš prilagođavanje ili stapanje sakralnog građevinskog izraza sa svjetovnim bilo i jedan od motiva, koji je donio prvu nagradu projektu ing. Vulina i ing. Jurasa u natječaju za Pastoralni centar svetog Petra u Splitu, u veljači godine 1971. To spominjem zbog toga što bi kompleks Pastoralnog centra svetog Petra u Splitu trebao biti u nekom smislu reprezentativni objekt suvremenog sakralnog graditeljstva.

Crkveno graditeljstvo ne smije zanemariti vertikalnu značajku Evanđelja. Gradeći crkvu, ustvari propovijedamo Evanđelje. Gradnja je izraz vjere. Stari su majstori znali čitavu katehezu isklesati u kamenu (portal trogirske katedrale). Građevinski oblik crkve trebalo bi da »vuče« gore, da nadahnjuje i upozorava na svoju prisutnost.

Onaj nadzemaljski elemenat što ga Evanđelje u sebi nosi i čovjeku saopćava, a to je zapravo njegova bit, trebao bi biti, koliko je to moguće, izražen i vidljiv u materiji i obliku sakralnog objekta.

U povijesti crkvenog graditeljstva, kroz sve njegove slogove, vidljiva je težnja za takvim izražavanjem. Putem simbola, slika i oblika izvedenih u materiji nastojalo se naglasiti i vertikalnu, nadzemaljsku značajku Evanđelja.

Ako je to važilo za staru sakralnu arhitekturu, zašto bi se suvremena (suvremena s obzirom na oblik i materiju) odricala takve korisne prakse. Vjerniku je potrebno da lako raspozna svoju crkvu. Ni nevjerniku to neće smetati. Makar će mu, ako ne ništa drugo, privući pozornost.

Kad govorimo o odnosu između sakralnog i svjetovnog graditeljstva potrebno je spomenuti i to, da se danas svjetovno graditeljstvo oslobodilo gotovo svakog traga kićenosti, koja je bila svojstvena starim stilovima još u nedavnoj prošlosti. I sakralno graditeljstvo ide s njime u korak. Ravne plohe su karakteristične za jedno i drugo graditeljstvo. Nema više ni monumentalnosti u klasičnom smislu riječi.

Religioznost i projektant

Kad povezujem religioznost i projektanta, pojam religioznost uzimam u najširem mogućem smislu te riječi.

Mislim da nitko neće poreći činjenicu, da iz nutrine, iz srca izvire religiozna ideja, misao, nadahnuće. Irelevantno je pak kakvi će umjetnički izraz netko upotrijebiti da se religiozno izrazi.

Tako je religioznost osobe značajan preduvjet i sakralnog izraza u arhitekturi. U protivnom, imajući pred očima suvremeni izraz u crkvenom graditeljstvu, netko se može izraziti moderno i suvremeno, ali ne i sakralno, religiozno.

Treba li to dokazivati?

Osoba koja s dušom voli uvijek će snažnije literarno, ili na koji drugi način, izraziti osjećaj ljubavi, nego osoba koja ne voli sa srcem, a to isto želi učiniti. Ono što je izraz nutrine ima svoju snagu i vrijednost. To duboko zahvaća čovjeka.

To opet ne znači, da će svaki koji s dušom voli biti književnik stvaralac, a još manje dobar i velik umjetnik.

Želim samo istaći važnost unutrašnjeg proživljavanja jednog osjećaja (ljubav, vjera itd.) u kreiranju umjetničkog djela. Nećemo zanijekati ni vrijednost stečenih, naučenih pravila literarnog i drugog umjetničkog izražavanja. Ali taj izraz neće imati prave snage i svoje umjetničke ekspresivnosti, ako nije prethodno u duši proživljen.

Tako je i sa građevinskim sakralnim izrazom. Religiozna osoba (projektant) ima potencijalno više mogućnosti da se sakralno izrazi od nereligiozne. Religioznost opet ne mora biti jamstvo vrijednog sakralnog izraza u arhitekturi, ali je ipak jedan od značajnih uvjeta i predispozicija.

Projektirati sakralni objekt nije isto što i projektirati svjetovni. Temeljni preduvjet za jedan i drugi objekt svakako je stručnost. Ali osim stručnosti kod projektiranja sakralnog objekta potreban je i religiozni osjećaj.

Sve ovo ne tvrdim u smislu neke isključivosti, već samo želim naglasiti, da će od dvojice projektanata podjednakih kreativnih sposobnosti, onaj, koji je religiozan imati više potencijalnih mogućnosti da se snažnije sakralno izrazi. A to se baš traži kod projektiranja sakralnog objekta.

Sve je to rezultat maksimalnog posvećivanja pažnje funkciji prostora, kao i prenapregnutog ritma i nervoznog stila života današnjeg čovjeka. Svaki posao mora biti obavljen

brzo, a rezultati tog posla moraju biti vidljivi i korišteni čim prije. Zato se nitko danas ne želi upuštati u dekoriranje. Za takve radove danas nitko nema ni snage, ni volje, ni vremena.

Funkciji prostora sve je podložno. Ona je sve i iznad svega u suvremenom graditeljstvu.

Dobro je čuti i mišljenje dr Ernesta Blocha, profesora filozofije na sveučilištu u Tübingenu o suvremenoj arhitekturi. On se na nju okomio i doslovno rekao, da je danas teško raspoznati neku građevinu i da između teatra, poštanske zgrade ili klaonice ne postoje nikakve osobite razlike. Po njemu je »svrsishodnost arhitekture« završila u monotonoj praznini i bezličju. Bloch je postavio zahtjev da se suvremena arhitektura oslobodi »ekstremnog purizma« u koji je zapala zbog svoje mržnje prema »ornamentici«.

Bloch može imati pravo. Ali, čini se, da se uzalud ljuti. Tu se ne da ništa učiniti. Život se kreće linijom manjeg otpora. Ali, to ne znači i uvijek najispravnijom linijom, a naročito, ocjenjujući i gledajući suvremeno graditeljstvo, pa tako i sakralno u svjetlu estetskih pravila.